

САКРАЛІЗАЦЫЯ ТУРА РАННЕСЯРЭДНЯВЕЧНЫМІ СЛАВЯНАМІ І БАЛТАМІ

Эдвард ЗАЙКОЎСКИ

*Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, e-mail: edvard_mensk@tut.by*

На тэрыторыі Беларусі, а таксама Украіны, Польшчы, Літвы, заходніх абласцей Расіі вядомы шэраг мікратапонімаў тыпу Турава гара, Турава гарадзішча, Турава магіла і т. п., з якіх некаторыя сапраўды з'яўляюцца гарадзішчамі. Каля паселішча Таугаріліс («замак тура») у Літве, акрамя гарадзішча, маецца курганны могільнік канца V ст., у якім апрача іншых рэчаў знойдзены металічныя акоўкі ад рагоў тура. У Вільні (цяперашнім Вільнюсе) размешчана Турава гара, з якой звязана летапісная легенда пра заснаванне ў пачатку XIV ст. горада князем Гедымінам пасля палявання, калі на гэтай гары ён забіў тура. Аднак, як сведчаць археалагічныя матэрыялы, асноўныя часткі будучай сталіцы былі заселены прынамсі яшчэ на пару стагоддзяў раней. У славяна-малдаўскіх летапісах змешчана аналагічная легенда пра ваяводу Драгаша, які ў сярэдзіне XIV ст. прыйшоў з-за гор, праследуючы на паляванні тура, якога забіў на беразе ракі Малдова, а потым вярнуўся са сваімі людзьмі на тое месца і заснаваў Малдаўскую дзяржаву.

Да X ст. адносяцца знаходкі рагоў тура з металічнымі акоўкамі ў вялікіх курганах Чарнігава (Чорная Магіла), у Шаставіцах, Гнёздаве, Усць-Рыбежна (у Прыладажжы). У асноўным яны маюць аналогіі ў Швецыі і на востраве Готланд. У Цэнтральнай і Паўночнай Еўропе рогі з металічнымі аправамі атрымалі распаўсюджанне, пачынаючы з познелатэнскага перыяду і дасягнулі максімуму ў перыяд рымскіх уплываў. Потым у перыяд Вялікага перасялення народаў гэта традыцыя у Цэнтральнай Еўропе знікае, застаючыся толькі ў Скандынавіі і на паўднёвым узбярэжжы Балтыкі. У Літве такія рогі з'явіліся ў III ст., кульмінацыя прыпадае на V–VI ст., а ў канцы I тыс. характэрныя толькі ў землях жэмайтаў, земгалаў і куршаў, дажываючы ў апошніх да XIII ст. Але паводле пісьмовых звестак, у Жэмайты багатыя і знатныя людзі ўжывалі такія рогі ў якасці кубкаў яшчэ у першай палове XVI ст.

У курганных могільніках Пасожжа, верхняга Падняпроўя, нізоўях Заходняй Дзвіны, на Смаленшчыне, у былых Пскоўскай і Наўгародскай землях сустракаюцца круглыя металічныя падвескі з выявай галавы быка ў цэнтры, 7 фігурак вакол яе і 52 зярнёных кропак па перыметру падвескі. Галава тура сімвалізавала каляндарны год, фігуркі–колькасць дзён у тыдні, а кропкі–колькасць тыдняў у годзе. Падвескі трапляюцца толькі ў жаночых пахаваннях і датуюцца XI–XII ст. Арэал выпадковых знаходак такіх падвесак яшчэ шырэйшы, а самая аддаленая знаходка паходзіць з паселішча вікінгаў Хедэбу (Haithabu, Hedeby) на поўдні Ютландыі. У асноўным арэале падвескі сустракаюцца на помніках, якія характарызуюцца змяшанымі славяна-балцкімі рысамі.

Выява галавы тура атрымала распаўсюджанне і ў сярэднявечнай геральдыцы (гербы Малдовы, герцагства Мекленбург, швейцарскага кантона Уры, шэрагу гарадоў).

Ад Беларусі да Архангельска вядомая традыцыя называць турам слуп пры печы, з якім звязаны «стаўбавы» абрад вяселля і які ўвасабляў Сусветнае дрэва. У міфалагічным плане тур лічыўся адным з увасабленняў бога навалніцы, хаця адначасова ён мог быць звязаны з урадлівасцю і з саялярнымі культурамі.

Ключавыя словы: тур, славяне, балты, Турава гара, бог навалніцы, рогі для піцця з металічнымі аправамі, падвескі з выявай галавы быка.

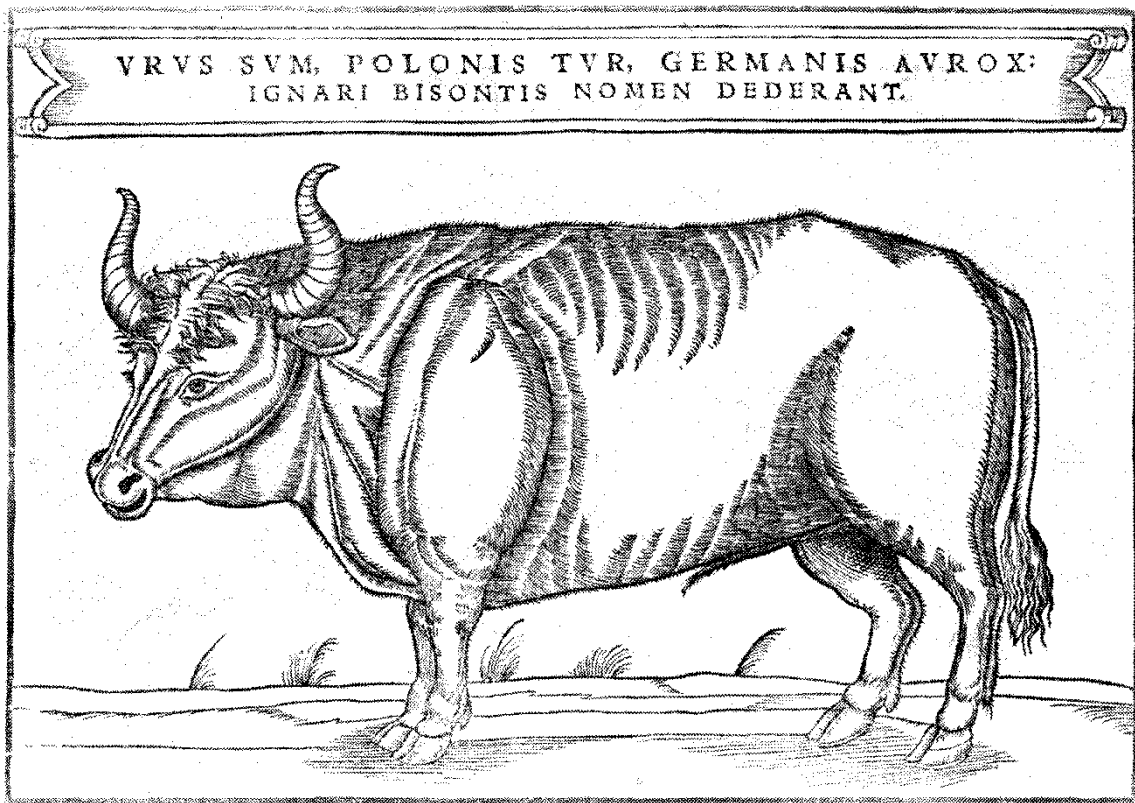
На прасторах Беларусі і суседніх краінаў вядомы шэраг мясцінаў з назвамі тыпу Турава гара, Турава гарадзішча, Турава магіла і т. п. На тэрыторыі Беларусі засценак Турава Гара меўся

раней у Лідскім павеце, за 50 вёрст ад Ліды і 22 вярсты ад мястэчка Беліца [Гошкевич, 1905, с. 187; Słownik geograficzny..., 1892, s. 652]. Падобна на тое, што цяпер гэта ўрочышча Туравы горы ў Ліпчанскай пушчы каля в. Чырвоны Бор Дзятлаўскага раёна Гродзенскай вобл., і там знойдзена свідраваная каменная сякера [Лакіза, 2008, с. 233]. Ёсць звесткі пра ўзгорак Турава гара каля в. Замачак Чашніцкага раёна [Аникиевич, 1907, с. 9]. Пры абследаванні намі ў 1991 г. было высветлена, што зараз назвы Турава гара мясцовае насельніцтва ня ведае, а маецца гара Тўрка, якая знаходзіцца за 1 км на паўночны захад ад вёскі, на левым беразе р. Усвейка. Вышыня ўзгорка над поплавам – каля 3–4 м, форма пляцоўкі блізкая да падтрохкутнай, яе памеры 110×104×56 м. Пры шурфоўцы культурны пласт не выяўлены [Зайкоўскі, 1991, с. 13]. Яшчэ пад 1639 г. у пісьмовых дакументах згадваецца Турава Гарадзішча, засценак сяла Сякерыч у Бабруйскім старостве (зараз в. Сякерычы знаходзіцца ў Светлагорскім раёне) [Акты издаваемые Виленскою..., 1898, с. 286]. Урочышчы Тур'і горы (града ўзгоркаў вышынёй ад 10–15 да 40 м, якая цягнецца на працягу 1,5–2 км) зафіксавана ў лесе паміж вёскамі Іканы і Бярозаўшчына (б. Божадары) Барысаўскага раёна [Зайкоўскі, 1989]. Пра мысавое гарадзішча раннесярэднявечнага Турава, якое складаецца з дзядзінца і вакольнага горада (яго вышыня над акаляючай мясцовасцю каля 5–6 м) было запісана паданне, што перад заснаваннем горада князь Тур лёг спаць на гары і пабачыў там прароцкі сон. Па іншым паданні, князь, баючыся вялікага мноства вужоў, загадаў сваім воінам насыпаць гару [Легенды і паданні, 1983, с. 383, 602]. Акрамя горада Тураў у Беларусі, упершыню згаданага ў «Аповесці мінулых гадоў» пад канец Х ст., 10 паселішчаў з назвай Turów налічваецца ў Польшчы (па адной вёсцы з такой назвай ў Люблінскім, Мазавецкім, Лодзьскім, Любускім, Сілезскім і ажно 5 – у Ніжнесілезскім ваяводстве). Істотна, што некаторыя з іх упершыню згадваюцца ў дакументах досыць рана: Turów Люблінскага ваяводства – у 1179 г., аднайменная вёска ў Вроцлаўскім павеце – у 1254 г., яшчэ адна каля Чэнстахова – у 1294 г., а каля Велюні Лодзьскага ваяводства – у 1322 г. [Turów – Wikipedia, 2021]. Дзве вёскі Turon маюцца ў Чэхіі (каля Усці-над-Орліцай і каля г. Пардубіце) – абодва ў цэнтральнай частцы краіны. Turon ёсць на ўсходзе Германіі, у федэральнай зямлі Мекленбург – Пярэдняя Памеранія, на былой тэрыторыі палабскіх славян. Каля яго было славянскае балотнае паселішча, а ў XII ст. узведзены замак. Вёска Turoná каля аднайменнай рэчкі знаходзіцца ў ваколіцах г. Банска Быстрыца ў Славакіі. На тэрыторыі Смаленскай вобласці маюцца чатыры вёскі з назвай Турово (у Вяземскім, Навадугінскім, Рослаўскім і Смаленскім раёнах).

На ўсход ад Беларусі вёска Тур'я гара (Турья Гора) была раней у Остраўскім раёне Пскоўскай вобл. [Списки жертв – Жертвы политического террора в СССР]. На тэрыторыі сучаснага Мядынскага раёна Калужскай вобл. у XIV–XVII ст. існавала воласць Тур'і Горы (Турьи Горы) [Цемушаў, 2014, с. 130].

Ва Украіне яшчэ ў першай чвэрці XIX ст. паведамлялася пра Тур'і горы каля с. Загайцы б. Крамянецкага павета (зараз Крамянецкі р-н Цярнопальскай вобл.) [Донесение о первых успехах..., 1844, с. 343]. Урочышчы з назвай Турава магіла (Туро́ва моги́ла) маюцца каля с. Пескі Чарнухінскага раёна Палтаўскай вобл., і каля с. Іванкавічы Васількаўскага раёна Кіеўскай вобл. [Słownik geograficzny, 1892, s. 652]. Запаведнае ўрочышча Турава магіла (Ту́рова моги́ла) знаходзіцца паблізу с. Масты Здалбуноўскага раёна Ровенскай вобл. [Урочище «Туро́ва моги́ла» – Вікіпедыя]. Магчыма, гэтае самае ўрочышча згадана ў жалаванай і устаўной грамаце, якая прыпісваецца валынскаму князю XIV ст. Любарту Гедымінавічу, паводле якой саборнай царкве г. Луцка былі нададзены землі шэрагу сёл «как в собе широко и долго мает, до Туровы могилы з лесами под Дубно на две мили». Праўда, М. Грушэўскі лічыў гэтую частку граматы фальсіфікатам канца XVI – пачатку XVII ст. [Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв., 1976, с. 173, 175]. На рубяжы XIX і XX ст. недалёка ад с. Царкоўка (Церківка) Паворскай воласці Ковельскага павета Валынскай губерні размяшчаліся два курганы, якія называлі Туравы магілы (Туровы могилы) [Антонович, 1900, с. 55]. Каля с. Старая Лішня (Стара Лішня) Іва́нычаўскага раёна Валынскай вобл. быў вялікі курган, пад назвай Турыця могила [Антонович, 1900, с. 65].

Ва Уладзіміра-Валынскім раёне Валынскай вобл., каля с. Зімна побач з вядомым гарадзішчам пражскай культуры заходзіцца урочышча «Турье поле» [Сумцов, 1887, с. 75]. У Іпацеўскім летапісе пад 1146 г. у Кіеве на Падоле ўзгадвалася «Турова божніца» [Ипатіевская лѣтопись, 1843, с. 22]. Цэлы шэраг даследчыкаў у XIX і XX ст. меркавалі, што пад гэтай назвай мелася на ўвазе язычніцкае свяцілішча, аднак легальнае існаванне такога свяцілішча ў Кіеве праз паўтара стагоддзя пасля афіцыйнага прыняцця хрысціянства выглядае непраўдападобным. Напэўна, мае рацыю Ф. Успенскі, які лічыць, што «Турава бажніца» была названа ў гонар скандынава Торвальда Вандроўніка, які стаў ініцыятарам і заснавальнікам храма або манастыра ў памяць двух хрысціян-варагаў, што былі прынесены язычнікамі ў ахвяру ў першыя гады княжання ў Кіеве Уладзіміра Святаславіча [Успенский, 2021].

Мал. 1. Выява тура (паводле С. Герберштэйна, XVI ст.)

Fig. 1. The aurochs. Illustration in S. Herberstein's book, 16th century

На тэрыторыі паўднёва-ўсходняй Польшчы, у Падкарпацкім выяводстве маюцца два ўзгоркі з назвай Турава гара: Turowa Góra ў Лежайскім павеце [Powiat leżajski] і Turza Góra ў Пшэворскім павеце [Мара. Turza Góra, Turza Góra na mapie Targeo].

У Жэмайціі (заходняй частцы Літвы) Тур'я гара («по гору, называемую Турю, по Злодейскую Стежку и по дороге Ковенскую») у «маёнтку Гойжове» Вількійскай акругі ўзгадана ў дакументах XVI ст. [Спрогис, 1888, с. 315]. Каля вёскі Taurapilis («Замак тура») Уценскага раёна знаходзіцца ўзгорак, які пад 1354 г. названы гарадзішчам. Раскопкі гэтага гарадзішча пакуль не праводзіліся. Па паданню, там стаяла першая ў ваколіцах воз. Таўрагнай царква, якая потым правалілася пад зямлю. Пазней смельчакі праз дзірку ў зямлі часам назіралі, як іграў арган у закінутай царкве. Апоўначы ў ноч на святога Яна (24 чэрвеня), калі хто выпадкова падыецца на гару, то можа бачыць, што царква паўстае на сваім ранейшым месцы, і адтуль чуваць спевы і арганная музыка, але гэта працягваецца ўсяго імгненне. Да сярэдзіны XIX ст.

жыхары Таўрапіліса мелі звычай святкаваць на гарадзішчы дзень святога Пятра (29 чэрвеня) [Vaitkevičius, 2006, p. 454]. У 1970 і 1971 гг. А. Таўтавічусам каля Таўрапіліса быў даследаваны разбураны могільнік, дзе ў двух групах раскапана 14 курганоў, у якіх насыпы складаліся з пяску і мелі каля асновы вянцы з камянёў. Нябожчыкі пахаваныя па абраду трупапалажэння. У звходняй частцы могільніка быў даследаваны курган 5, які ўтрымліваў багатае «княжацкае» пахаванне. На глыбіні 1,6 м ад паверхні ляжаў галавой на захад, са складзенымі на грудзях рукамі, шкілет 40–50-гадовага мужчыны. Злева ад нябожчыка, у паўночнай частцы ямы, знаходзіўся шкілет двухгадовага каня без вупражы. Знойдзены багаты пахавальны інвентар. Каля галавы ляжаў вялікі тачыльны камень, на правым плячы знаходзілася бронзавая арбалетападобная фібула, а на пальцы – спіральны срэбны пярсцёнак. На правым баку, а часткова і на грудзях размяшчаўся жалезны двухлязовы меч даўжынёй 91 см у драўляных похвах, упрыгожаных пазалочанымі срэбнымі і бронзавымі акоўкамі. Па абодва бакі ад мяча каля похваў ляжалі дэталі партупеі – масіўныя пазалочаныя срэбныя спражкі акоўкі рэменя. Пад мячом выяўлена каменная цыліндрычная пацерка-амулет, на якой меліся пазалочаныя срэбныя акоўкі, яна падвешвалася да мяча. З вонкавага боку ад мяча размяшчаліся бронзавы пінцэт, жалезны нож, маленькая пазалочаная срэбная спражка і два бронзавыя спіральныя пярсцёнкі. На грудзях ляжалі срэбныя акоўкі рога для піцця. Дыяметр «вусця» гэтага рогу паводле акоўкі быў каля 6,3–6,5 см. Для параўнання можна згадаць, што рог тура з пахавання вікінга ў Vall (захад Нарвегіі), якое датавана ў інтэрвале паміж 850–950 гг., у самым шырокім месцы меў дыяметр 6,5 см. Да паяснога набору належала паясная жалезная спражка, інкруставаная альмандзінамі (самая цвёрдая і самая распаўсюджаная разнавіднасць гранату).

З левага боку каля касцей таза знойдзена вузкалязавая жалезная сякера. Каля ног размяшчаліся дзве бронзавыя шпоры, а таксама бронзавыя спражкі ад іх і акоўкі раменьчыка, пакрытыя срэбнай пласцінкай. Таксама каля ног ляжаў жалезны ўмбон і бронзавыя цвікі для прымацавання яго да шчыта, бронзавая спражка і колца, два ўтульчатых наканечнікі дзідаў.

А. Таўтавічус датаваў пахаванне канцом V – пачаткам VI ст. Меч з похвамі і партупеяй адносіцца да алеманскага тыпу мячоў, варыянту С4. У значнай меры зыходзячы з гэтага, нямецкі археолаг Яахім Вернер датаваў комплекс 453–485 гг., а расійскія даследчыкі С. Каргапольцаў і М. Шчукін лічаць магчымым датаваць у інтэрвале 450–475 гг., з чым пагаджаецца і А. Мядзведзеў [Медведев, 2011, с. 245–246].

Істотна, што «княжацкае» пахаванне кургана 5 было абкружана пахаваннямі іншых багатых воінаў, але з меншай колькасцю імпортных рэчаў. Па культурнай прыналежнасці могільнік. Таўрапіліс належыць да ранняга этапу культуры ўсходнелітоўскіх курганоў, калі яшчэ панавала традыцыя інгумацыі.

В. Вайткявічус звяртае ўвагу на тое, што Таўрапіліс размешчаны недалёка ад возера Таўрагна (Taūragno). Класічная этымалогія гэтага гідроніма грунтуецца на падабенстве абрысаў возера з рагамі быка і таму можа перакладацца як «Рогі тура». Паводле В. Вайткявічуса, тур у міфалогіі звязаны са сферай суверэнیتэту, набыцця ці страты вярхоўнай улады. Рогі праследуемага тура ў міфах і гісторыі становяцца сімвалам боскага і прызнанага чалавекам суверэнیتэту. У гэтым кантэксце сакралізацыя магілы князя Таўрапіліса ў звычайным усходнелітоўскім кургане на першы погляд зразумелая і нават законная – код суверэнیتэту, а значыць і праўлення заключаецца ў ландшафтах Таўрапіліса і выразна сведчыць, што гэтае месца асаблівае само па сабе. Можна меркаваць, што ў V–VI ст. жыхары Таўрапіліса не толькі разумелі, але і выкарыстоўвалі асаблівасці мясцовага ландшафту па-свойму, зыходзячы са свайго палітычнага і (альбо) сацыяльнага дамінавання [Vaitkevičius, 2007, p. 159].

У познесярэднявечных беларуска-літоўскіх летапісах змешчаны вядомы сюжэт пра заснаванне горада Вільні (цяперашні Вільнюс) князем Гедымінам. Там паведамляецца, што Гедымін знаходзіўся на паляванні «от Троков за четыре мили, и наиде гору красну над рекою Вилнею, на которой наиде зверя, великого тура, и убьет его на той горе, где ныне зовут Тура Гора. И велми было позно до Троков ехать, и станет на луце на Швинторозе, где перших

великих князей жигали, и обначовал. И спяще ему там, сон виде, што аж на горе, которую звали Кривая, тепер Лысая, стоит волк железный велик, а в нем ревет, как бы сто волков выло». Далей апісваецца, што прачнуўшыся, князь звярнуўся за разгадкай свайго сна да першасвятара Ліздзейкі, і той прадказаў: «Княже великий, волк железный знаменует – город столечный тут будет, а што в нем унутри ревет, то слава его будет слынути на весь свет». Пасля гэтага Гедымін, не марудзячы, паслаў па людзей, і заснаваў Ніжні горад на Швінтарозе, а другі на Крывой гары, якую ў часы летапісца называюць Лысая, і агульная назва тым гарадам – Вільня» [Полное собрание русских летописей, 1975, с. 39–40, 137; 1980, с. 96, 153, 180, 201, 222]. Гэты сюжэт з некаторымі адрозненнямі змешчаны ў летапісе Археалагічнага таварыства, летапісе Рачынскага, Альшэўскім летапісе, Румянцаўскім летапісе, Еўраінаўскім летапісе, Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай, Хроніцы Быхаўца, а таксама «Хроніцы польскай, літоўскай, жамоіцкай і ўсяе Русі» вядомага польскага гісторыка і храніста Мацея Стрыйкоўскага (апублікаваная ў 1582 г.). Першакрыніцай значнай часткі тых летапісаў паслужыла «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамоіцкага», напісаная ў 1520-ыя гг.

Аднак у большай частцы пералічаных летапісаў адсутнічае дакладная лакалізацыя Туравай гары. Толькі ў Хроніцы Літоўскай і Жмойцкай, і згаданай працы М. Стрыйкоўскага найпрост сказана, што Верхні замак Вільні быў узведзены «на Турей горе вымерил пляц». У Хроніцы Быхаўца пра апісанні асады Вільні войскам князя Вітаўта і крыжакамі ў 1390 г. згадваецца, што гарматы нападнікаў, з якіх абстрэльваўся замак на Крывой гары, былі ўкапаныя на Туравай гары [Полное собрание русских летописей, 1975, с. 147]. Паводле «Хронікі польскай, літоўскай, жамоіцкай і ўсяе Русі» М. Стрыйкоўскага: «*Tam tedy Gedimin około przereczonych żgłisk w puszczy między górami, które dziś Lysymi zowią polując, imo inszego zwierzu mnóstwa sam postrzelił tura wielkiego s kusze, i zabił go na tej górze gdzie dziś wyszny zamek Wilenski, którą górę od tego tura i dziś Turzą górą zowią, a skóre i rogi jego złotem oprawione, miasto zacnych klejnot długo w skarbie chowano, aż do czasów Witoldowych a Witold iż pospolicie s tych rogów na wielkich biesiadach, i częstowania posłów postronnych pijał, tedy jeden darował za wielki spominek cesarzowi Rzymskiemu Sigmuntowi, królowi Węgierskiemu, na onym sławnym zjazdzie królów i xiążat w Łucku, roku 1429, jako o tym będzie niżej*» [Strykowski, 1846, s. 370]. Значыць, Турава гара, на якой знаходзіўся Верхні (Вышні) замак Вільні – гэта цяперашняя Гарá Гедыміна.

На нібыта незаселенай у пачатку XIV ст., паводле летапісаў, гары Гедыміна, дзе князь упалываў тура, яшчэ ў 1940 г. археолагі Уладзімір Галубовіч і Алена Цэгак-Галубовічава правялі невялікія раскопкі каля падмурка паўночнай вежы Верхняга замка. Матэрыялы ніжняга пласта мелі аналогіі ў знаходках балцкіх гарадзішчаў V–VIII ст. Пасля гібелі гэтага паселішча ў выніку пажару некалькі стагоддзяў на гары ніхто не жыў. Жыццё на тым месцы аднавілася ў раннефеадальную эпоху. Зноўдзена кераміка мае аналогіі ў славянскіх курганах XI–XIII ст. Выяўлены таксама кручаныя жоўтыя, чорныя гладкія і чорныя з зялёнымі палоскамі шклянныя бранзалеты [Голубович, Голубович, 1945, с. 124], якія былі пашыраны пераважна ў гарадах Кіеўскай Русі XI – сярэдзіны XIV ст.

Раскопкі на Гары Гедыміна працягваліся і пазней. Знойдзена слабапрафіляваная кераміка XI–XIII ст., арнаментаваная гарызантальнымі лініямі. Сярод знойдзеных рэчаў можна адзначыць кераміку з хвалістым арнаментом, шыфернае праселка і абломак шклянога бранзалета. Да канца XIII ст. адносяцца сляды драўляна-мураванага будаўніцтва [Лисанка, 1984, с. 385].

Раскопкі Ніжняга замка Вільні, які знаходзіўся каля падножжа Гары Гедыміна (Туравай гары), на месцы сучаснай Катэдральнай плошчы праводзіліся ў 1955–1961, 1964 гг. З драўляных пабудов захаваліся часткі ніжніх вяноў, падлогі і рэшткі печаў з гліны і камянёў. Пабудовы XIV ст. узводзіліся з тоўстых часаных чатырохкутных бярвенняў, са знаходак варта назваць самшытавыя грабяні (такія, як і ва ўсходнеславянскіх гарадах), шыферныя праселкі, рэшткі скуранага абутку, драўляны і берасцяны посуд, каменныя ліцейныя формачкі, касцяныя

абкладкі, ганчарную кераміку з хвалістым арнамантам па плечыках, і іншыя рэчы [Tautavičius, 1960, р. 43–66; Tautavičius, 1961, р. 103–124]. Паводле дадзеных радыёвугляроднага аналізу, для самых ніжніх з вулічных насцілаў атрымана дата 910 ± 90 гадоў назад [Лухтан, Ушинскас, 1988, с. 101]. Паколькі наяўнасць драўляных тратуараў з'яўляецца адной з важных прыкмет горада, літоўскі археолаг К. Н. Кіткаўскас мяркуе, што з XI–XII ст. на тэрыторыі Ніжняга замка ўжо знаходзілася паселішча гарадскога тыпу – пасад [Кіткаўскас, 1980, с. 17].

Амаль да самага канца XIV ст у Вільні, акрамя Верхняга і Ніжняга замкаў, існаваў яшчэ Крывы замак (Крывы горад), спалены крыжакамі ў 1390 г., пасля чаго ніколі ўжо не аднавіўся. Ён быў размешчаны, у адрозненне ад Ніжняга і Верхняга замкаў, на супрацьлеглым, правым беразе р. Вільні, на ўзгорках, якія зараз называюцца Трохкрыжовая гара, гара Бекеша і Сталовая гара. У 1933 і 1939 гг. Гэлена Цэгак-Галубовічава і Уладзімір Галубовіч раскопвалі ваколіцу гары Бекеша (было даследавана каля 500 м^2 і выяўлены рэшткі 7 згарэлых драўляных пабудов). Большасць знаходак датуецца XII–XIV ст. У 1956 г. пры ўпарадкаванні Спеўнага поля паміж Сталовай і Трохкрыжовай гарамі А. Таўтавічусам раскапана каля 250 м^2 і сабрана рэчы найбольш XIII–XIV ст. Паводле высновы даследчыка, сваяўленыя матэрыялы сведчаць пра цесныя сувязі гэтай часткі горада ў XIV ст. з матэрыяльнай культурай усходніх славян. Згодна вынікаў раскопак В. Даўгудзіса ў 1988, 1989 і 1991 гг. на Трохкрыжовай гары, у самым пачатку II тыс. н.э. на Лысай (Трохкрыжовай) гары стаяў даволі ўмацаваны драўляны замак. У XIII–XIV ст. пры такім буйным і моцным Крывым замку было і даволі вялікае перадзамча, якое ахоплівала не толькі падножжа Лысай гары, але і суседнія горы Бекеша і Сталовую, і іх ваколіцу [Даўгудзіс, 2006, с. 96–101].

Такім чынам, летапісная легенда пра абставіны заснавання Вільні Гедымінам моцна разыходзіцца з матэрыяльнымі археалагічнымі даследаванняў, паводле якіх асноўныя часткі горада – Верхні, Ніжні і Крывы замкі – існавалі ўжо задоўга да Гедыміна. Гэты сюжэт пра забойства тура князем на паляванні і вешчы сон князя на жэглішчы Швінтарог, дзе спальвалі ранейшых правіцеляў, а потым мудрае тлумачэнне сну першасвятаром – усё гэта з'яўляецца толькі легендай, творам сярэднявечнага фальклору. Тур не мог разгульваць па Туравай гары (цяперашняй гары Гедыміна), таму што там даўно стаяў умацаваны замак, і нават прабягаць па схілах гары, доступу да якіх перашкаджалі пабудовы Ніжняга замка. Нават калі дапусціць, што Швінтарог да таго часу не быў забудаваны і ўяўляў вузкую палоску незаселенай зямлі каля вусця р. Вільні, то «сіратлівы» начлег князя са світай на ўскраіне горада, замест таго, каб камфортна заначаваць у Верхнім або Крывым замку, выглядае досыць нелагічна. Штосьці падобнае магло адбывацца ў рэальнасці на некалькі стагоддзяў раней, калі месца будучага горада было яшчэ не заселена людзьмі. Або схема легенды была запазычана дзесьці ў іншым месцы і штучна, не зважаючы на сапраўдную гісторыю Вільні, звязана з імем Гедыміна. І гэта адбылося не раней, чым знікла пакаленне людзей, якія памяталі самі або хаця б чулі ад сваіх бацькоў, што гэтыя тры састаўныя часткі Вільні існавалі яшчэ да Гедыміна.

Аналагічная легенда пра забойства героем на паляванні тура, пасля чаго быў заснаваны нават не горад, а цэлая дзяржава, зафіксавана за многія сотні кіламетраў на поўдзень ад Вільні, у басейне Дуная. Гутарка ідзе пра славяна – малдаўскія летапісы. У Быстрыцкім летапісе 1359–1507 гг. пра ўзнікненне Малдаўскай дзяржавы сказана наступнае: «Сий летописец оттоли начася произволением Божиим Молдавскаа земле. В лето 6867 [г.зн. 1359 г. – Э.З.] прииде Драгоше воевода от Угорской земли, от Марамурыша, за туром на лов и господствовал 2 лета» [Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв., 1976, с. 24]. Больш разгорнутая інфармацыя даецца ў «Сказании вкратце о молдавских господарехъ отколе начася Молдавскаа земля въ лето 6867», якое было ўключана ў склад аднаго са спіскаў Вакрасенскага летапісу (маскоўскі летапісны звод XVI ст.). Там ідзе гутарка пра часы венгерскага караля Уладзіслава, які нібыта пасляў ранейшых жыхароў Старога Рыму, закону грэчаскага (г.зн. праваслаўных) «в Маромаруше, межи реками Морешем и Тисою...». «И в них бе человекъ разумен и мужественъ именем Драгожь и поиде себе со дружиною на ловъ звѣринъ и наидоша под горами

высокими след туров и поидоша следомъ за туромъ чрезъ горы высокие и перейдоша за туромъ на место долние и краснейшие и наехаша тура у реки на брегу под вербою и его убиша и насытишася от лова своего. И прииде имъ от Бога во срѣдце мысль, дабых рассмотрели себе на жительство место и вселися ту и съвокупишася единомышлено и восхотеши все пребыти ту и возвратишася воспать и поведаша всем о красоте земли и о реках и о криницахъ, дабы вселися ту, и ихъ дружина мыслиих похвалиша и восхотеша пойти тамо, где они быша и местозглядаша занеже бе место пусто и во край татарских кочевнищъ...» «И поидоша они от Марамуриша со всею дружиною и з женами и з детми через горы высокие, ово лес просекаа, ово камение прибирая, и приидоша горы Божию помощию и приидоша на место где Драгошь тура уби, и возлюбиха и вселишася в ту и выбра из своей дружины себе мужа разумна именемъ Драгоша, и назваша его себе господаремъ и воеводою. И оттоле начашася Божиимъ произволениемъ Молдавская земля» [Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв., 1976, с. 57–58].

Пры ўсім адрозненні легендаў пра заснаванне Гедыміна Вільні і стварэнне Драгашам Малдаўскай дзяржавы (хаця першым яе сапраўды незалежным правіцелем гісторыкі ўсё ж лічаць Бóгдана Водэ), абедзье яны прымеркаваны да падзей XIV ст., а ў летапісах зафіксаваныя не раней за канец XV ст. Таму невядома, якая з гэтых легендаў узнікла раней. Увогуле, ствараецца ўражанне, што абедзье гэтыя легенды мелі нейкі адзін агульны прататып, і што на працягу некалькіх стагоддзяў перад гэтым у цэнтральнаеўрапейскім рэгіёне ў сувязі з агульнымі заканамернасцямі ўтварэння і эвалюцыі фальклорных сюжэтаў адбываўся свайго роду міжнародны абмен фальклорнай інфармацыяй. Старажытныя легенды і паданні, гераічныя балады і песні пераймаліся і запазычаліся суседнімі этнасамі, пры гэтым у пэўнай меры мяняючыся ў сваёй аснове, выкарыстоўваючы штораз іншыя імёны герояў і месцы дзеяння. Агульнай этнічнай падасновай для абедзвюх легендаў можа быць тое, што па месцу дзеяння яны прымеркаваныя да ўскраін ўсходнеславянскага этнічнага арэалу: прысутнасць усходніх славянаў як у ранняй Вільні, так і на тэрыторыі першапачатковай Малдовы добра прасочваецца як па звестках пісьмовых дакументаў, так і па археалагічных матэрыялах. Хаця нельга выключыць уплыў і з боку Балканаў або ад заходніх суседзяў.

У III і IV ст. н. э. на тэрыторыі Рымскай імперыі значнае пашырэнне атрымаў мітраізм – тайны культ бога Мітры, які змог паяднаць іранскую па паходжанню спадчыну з грэка-рымскім сінкрэтызмам [Элиаде, 2002, с. 271–276]. Адным з важнейшых абрадаў мітраістаў былі таўрактоніі – містэрыі, якія ўвасаблялі свяшчэнны акт забойства быка. Паводле мітраісцкай міфалогіі, Мітра праследуе нейкага быка, заганыя яго і на плячах адносіць яго ў пячору, дзе прыносіць жыццёліну ў ахвяру, якая мае мэтай абнаўленне свету. Наконт інтэрпрэтацыі гэтага ахвярапрынашэння існуюць розныя трактоўкі. Амерыканскі даследчык Дэвід Улансі (David Ulansey) разглядае сцэны таўрактоніі ў астранамічным аспекце. Забойства быка сімвалізуе завяршэнне часовага цыклу і ўяўляе самога Мітру як бога, магутнасць якога аказваецца вышэй улады зорак, кіраваць якімі ён у стане. Паводле антрапасофскай тэорыі Рудольфа Штайнера, бык у сцэне таўрактоніі ўяўляе сабой тую звярыную прыроду, якую падпарадкуе Чалавек як вышэйшая істота. Р. Штайнер бачыць сувязь ахвярапрынашэння бога Мітры з хрысціянскім культам арханёла Міхаіла, які перамагае ў бітве цёмных сіл.

Мітраізм з’яўляўся пераважна рэлігіяй воінаў, ён рабіў моцнае ўражанне на вернікаў сваёй дысцыплінай, памяркоўнасцю і маральнасцю сваіх прыхільнікаў. У геаграфічным плане арэал распаўсюджання мітраізму быў вялізны: ад цяперашняй Шатландыі да Месапатаміі і ад Паўночнай Афрыкі і Іспаніі да Цэнтральнай Еўропы і Балканаў. Большасць свяцілішчаў мітраістаў знойдзена ў былых рымскіх правінцыях – Дакіі, Паноніі, Германіі. Мітраізм быў амаль выключна культам воінаў і яго распаўсюджанне адпавядала прасоўванню рымскіх легіёнаў. У адрозненне ад іншых тайных культаў, мітраізм не дапускаў удзелу жанчын [Элиаде, 2002, с. 276]. Хоць мітраізм і не змог супрацьстаяць распаўсюджанню і перамозе хрысціянства, але несумненна, што яго міфы пакінулі след у народных верах, нях і фальклоры народаў Еўропы. Вядома, нельга патрабаваць поўнай адпаведнасці легендаў пра забойства тура

Гедымінам ці Драгашам мітраісцкім таўрактоніям праз тысячу гадоў пасля знікнення мітраізму, але пэўныя паралелі і рэмінісцэнцыі можна прасачыць.

Паводле паведамлення лацінамоўнай «Дубніцкай хронікі», суправіцель Вялікага Княства Літоўскага Кейстут, які да канца жыцця застаўся язычнікам, у ходзе вайны за галіцка-валынскую спадчыну ў 1351 г. патрапіў у палон да венгерскага караля Людовіка Анжу. Там ён вымушаны быў публічна абвясціць клятву вернасці, якая суправаджалася язычніцкім абрадам прынясення ў ахвяру быка.

У адпаведнасці з легендай пра забойства тура, ужо на першых малдаўскіх манетах, якія з'явіліся ў часы праўлення князя Пятра I Мушата (1375–1391 гг.), маюцца выявы галавы тура, якая стала дзяржаўным гербам. Такая ж выява прасочваецца і на пячатцы наступнага правіцеля – Рамана I Мушата (мал. 2). Выява галавы тура на дзяржаўным гербе Малдовы была і на працягу наступных стагоддзяў, а ў наш час адраділася на сучасным гербе Рэспублікі Малдова.

Увогуле, выява галавы тура ў геральдыцы сустракаецца досыць часта. Адзін з найбольш ранніх прыкладаў – герб герцагства Мекленбург (на паўночным усходзе сучаснай Германіі), асноўнае насельніцтва якога на раннім этапе складалі палабскія славяне, славянскае паходжанне мела і правячая дынастыя. Герб Мекленбурга з выявай чорнай галавы тура на залатым фоне (мал. 3) вядомы прынамсі з 1219 г. У 1492 г. у Майнцы (Германія) Петэрам Шёфферам была надрукавана «Саксонская хроніка», аўтарам якой з'яўляўся Конрад Бота (Konrad Botho). У гэтай кнізе была змешчана гравюра з выявай паганскага бога Радэгаста і знаходзіўся надпіс: «У Мекленбургу абадрыты ўшаноўвалі бога, што называўся Радэгаст, які меў на грудзях шчыт, на якім была выява чорнай галавы быка, а яшчэ ён меў у руцэ сякеру, а на галаве – птушку». Хоць такое паведамленне канца XV ст. і не можа лічыцца аўтэнтычнай крыніцай па ранняй гісторыі Мекленбурга, але ўсё яно ж можа ўтрымліваць нейкую інфармацыю (напрыклад, паданне) пра звычаі, якія там існавалі тры-чатыры стагоддзі раней.

Таксама выява чорнай галавы тура на залатым полі з'яўляецца гербам кантона Уры (Uri) ў Швейцарыі. У XIV–XVIII ст. выява галавы тура была на гербе Калішскага ваяводства (на захадзе Польшчы). Да нашага часу выява тура выконвае функцыі герба гарадоў Бельск-Падляшскі і Візна (на ўсходзе Польшчы) [Цітоў, 1995, с. 119–120, 141], Турэк (Turek) у Велькапольскім ваяводстве (герб вядомы з XIV ст.), Каўнас (Літва), Тўрка (Львоўская вобласць Украіны) і інш.

Вядомы рэлігізнаўца і гісторык рэлігіі М. Эліадэ звяртаў увагу на тое, што ў многіх старажытных міфалогіях функцыі бога ўрадлівасці і бога навалніцы супадаюць. Да ліку такіх багоў ён адносіў старажытнагрэчаскага Зеўса, старажытнарымскага Юпітэра, егіпецкага Міна, хецкага Тархунта, ведыйскіх Парджанью, Рудру, Індру, семіцкіх Адада і Ваала, германскага Тора. Аналізуючы найбольш істотныя элементы, якія прысутнічаюць ва ўсіх гэтых персанажаў, ён называе такі з іх, як здольнасць даваць жыццё. Адсюль іх супастаўленне гэтых багоў з быкамі, паколькі ў міфе пра шлюб Неба і Зямлі апошняю часта паказваюць у выглядзе

Мал. 2. Пячатка правіцеля Малдовы Рамана I Мушата, 1392 г.

Fig. 2. The seal of Roman I of Moldavia, 1392

каровы, а гром і дождж, якія спадаюць на Зямлю – гэта па сутнасці эпіфанія (богаз’яўленне) сілы і ярасці як неабходнай крыніцы той энергіі, ад якой залежыць жыццё ўсяго Сусвету. У ведыйскі перыяд гісторыі старажытнаіндыйскай рэлігіі бог урагану Парджанья саступіў сваё месца Індры – самаму папулярнаму з ведыйскіх багоў (у «Рыгведзе» да яго звернута не менш за 250 гімнаў – значна больш, чым да іншых персанажаў пантэону). Усё, што робіць Індра, адзначана празмернай сілай і маладзецтвам, ён увасабленне жыццёвага дастатку, касмічнай і біялагічнай энергіі. Зброя, якой ён забіў дэмана Врытра – маланка (ваджра). Навальніца – гэта найвышэйшая праява творчай сілы; Індра пасылае дождж і распараджаецца ўсялякай вільгаццю, так што ён адначасова бог урадлівасці і архетып жыццёвытворчых сілаў [Эліаде, 1999, с. 90].

Індру ў «Рыгведзе» пастаянна параўноўвалі з быком. У той жа час дэман Врытра таксама мог пераўвасабляцца ў быка, праўда, не зусім паўнаўвартаснага. Вось як сказана пра гэта ў «Рыгведзе»:

«Бязногі, бязрукі, змагаўся ён супраць Індры.

Той ударыў яго дубінай па спіне.

Вол, што хацеў стаць праціўнікам быка,

Врытра ляжаў, раскіданы па розных мясцінах» [Ригведа, 1989, с. 41].

У іншым перакладзе трэці радок выглядае так: *«вылегчаны, які хацеў стаць быком...»*, што прыныпова нічога не мяняе. Значыць, супрацьпастаўленне паўнаўвартаснага быка і кастрыраванага было вядома задоўга да нашай эры.

Іранскі дваінік Індры, Вератрагна, мог пераўвасабляцца ў вецер, быка, каня, вярблюда, дзіка, ястраба (або сокала), барана, казла, і нарэшце, у цудоўнага воіна, якія па сутнасці, розныя сімвалы мужчынскага ваяўнічага духу, спрадвечнага магутнага тэмпераменту. «Богаапладняльная спецыялізацыя» багоў атмасферы і ўрадлівасці не абмяжоўвалася адной Індыяй, яна была распаўсюджана ў дастаткова шырокім арэале, які ўключаў у сябе Афрыку, Еўропу і Азію.

Мал. 3. Герб Мекленбурга

Fig. 3. The coat of arms of Mecklenburg

Бык і маланка ўжо з самага ранняга перыяду гісторыі былі сімваламі, звязанымі з багамі Неба і прыродных з’яў. У архаічных культурах роў быка прыпадабняўся гromу і ўрагану, бога-з’яўленням стваральных сіл. Вось таму, на думку М.Эліадэ, мы сустракаем быкоў у іканаграфіі, рытуалах і міфах, якія адносяцца да ўсіх багоў прыродных з’яў афра-еўразійскага арэалу. У даіндаеўрапейскай Індыі сярод протагістарычных культў Махенджа-Дара і Бялуджыстану быў культ быка. Па дадзеных мовазнаўства, можна таксама ўказаць на агульнасць паходжання семіцкага, грэчаскага і лацінскага абазначэнняў быка, што пацвярджае адзінства гэтага рэлігійнага вобразу.

У Уры (Месапатамія) бога атмасферы ўяўлялі ў абліччы быка. Варта памятаць, што ва ўсіх блізкаўсходніх культурах улада перш за ўсё сімвалізавалася быком. Бога Эла, які заняў першае месца ў раннефінікійскім пантэоне, называлі «быком». Аднак

хутка ён быў заменены на Ваала (акадскага Адада, шумерскага Ішкура), які кідае маланкі і пасылае дождж. Шумеры параўноўвалі Адада з быком. У міфе пра паляванне Ваала яго смерць параўноўвалася са смерцю быка. У ахвяру Ваалу-Ададу таксама прыносілі быкоў. Бог Мін, папярэднік егіпецкага бога Амона, таксама называўся «быком сваёй маці» і «вялікім быком». Адным з яго атрыбутаў была маланка, а яго функцыі як падаўцы дажджу і жыцця бачныя ў адным з ягоных тытулаў – «раздзіральнік дажджавой хмары» [Эліаде, 1999, с. 86–96].

Ва ўрартаў богам навальніцы і вайны лічыўся Тэйшэба, другі па значнасці бог урарцкага пантэону. Яго сімвалам, як правіла, быў бык, хаця часам сустракаюцца выявы Тэйшэбы на ільве. Несумненнай лічыцца сувязь Тэйшэбы з хурыцкім богам Тэшубам. У хурыцкага Тэшубы, бога навальніцы, і ў яго жонкі Хепат свяшчэннымі жывёламі былі бык і карова.

Асабліва шмат агульных рысаў можна прасачыць у пантэонах розных індаеўрапейскіх народаў. Як ужо адзначалася, ведыйскага Індру ў «Рыгведзе» пастаянна параўноўвалі з быком. У хецкай міфалогіі богам навальніцы, грому, маланак, дажджу, буры з’яўляўся Тархунт (Тархун), які ў іншых індаеўрапейскіх этнасаў Малой Азіі насіў імя Tarḫu(wa)nt(a) у лувійцаў, Trqqas у лікійцаў. Акрамя таго, Тархунт распараджаўся небам і гарамі. Яго апісвалі як барадатага мужчыну ў востраверхім каўпаку і са скіпетрам, які трымае звязку з трох маланак у руцэ. На адным з барэльфеаў (з Іўрыза) Тархунт паказаны ў падвойнай рагатай кароне (што можа сведчыць пра асацыяцыю з быком), з калоссямі збожжа і гронкамі вінаграду ў руках. Акрамя таго, у хетаў было вядома божышча Пірва (Піруа), звязанае з воінскімі групамі («воін малады»), які згадваецца разам з са сходам дружыннікаў і царскай дружнай. Пірву, як правіла, паказвалі на кані, яго свяшчэнная птушка – арол. Паколькі Пірва згадваецца разам са скалой («скала Пірвы»), то на падставе гэтага В. Іванаў рабіў выснову пра сувязь гэтага бога з узвышшамі і параўноўваў яго ў гэтых адносінах з агульнаіндаеўрапейскім божышчам навальніцы і баявой дружны.

У старажытнагрэчаскай міфалогіі, як вядома, богам неба, грому і маланак лічыўся Зеўс, а месцам яго знаходжання – гара Алімп на поўначы Грэцыі. Паводле легенды, Зеўс з’явіўся перад царэўнай Еўропай, якая гуляла з сяброўкамі на беразе мора, у выглядзе белага быка, і выкраў яе, пераплывшы з Еўропай на спіне на востраў Крыт. Па іншай версіі, Зеўс не сам ператварыўся ў быка, а паслаў быка па Еўропу. А. Лосеў лічыў Еўропу першапачаткова хтанічнай багіняй.

У кельцкай міфалогіі богам грому і навальніцы з’яўляўся Тараніс, імя якога перакладаецца як «Грамавік» і роднаснае старажытна ірландскаму *torann – «гром». Глыбейшая этымалогія паходзіць ад праіндаеўрапейскага *tr̥h₂on – «гром», «бог-грамоўнік». Мяркуецца, што з кельцкіх моў запазычана кашубская форма імя грамоўніка – *taronъ~*t̥ronъ, якая выкарыстоўвалася нараўне са спрадвечна славянскім «Перун».

У скандынаваў досыць блізкім па функцыях богам лічыўся Тор (Thor), якога заходнія германцы называлі Донар. Паводле зробленага Адамам з Брэмена (XI ст.) апісання свяцілішча Упсала ў Швецыі, там знаходзіліся ідалы трох вярхоўных багоў: Тора, Водана (Одзін) і Фрыка (Фрэйр). Адам з Брэмена са спасылкай на шведаў паведамляў, што Тор «пануе ў эфіры, кіруе громам і рэкамі, вятрамі і дажджамі, ясным надвор’ем і ўраджаямі». Усе гэтыя багі мелі сваіх жрацоў, якія ад імя народу прыносілі ахвяры, у прыватнасці, «калі пагражае голад ці паморак, яны прыносяць ахвяру ідалу Тора» [Адам Брекенский..., 2011, с. 108]. Прасочваюцца яўныя сляды сувязі Тора з культам дуба, што сведчыць пра першапачатковую сувязь бога навальніцы з Сусветным Дрэвам (маюцца балта-славянскія паралелі). Тора ўяўлялі рыжабародым асілкам, узброеным баявым молатам Mjöllnir (назва аднакарэнная са словам «маланка». Тацйт у I ст. н. э. апісваў германскага Донара пад рымскім імем Геркулеса, якому прыносяць у ахвяру жывёл [Тацит, 1969, с. 353, 357].

Літоўскі Пяркўнас (Perkūnas) – бог навальніцы ў балцкай міфалогіі, уладар паветра, абаронца справядлівасці, адзін з галоўных багоў пантэона. У латышоў вядомы пад імем Перконс (Pērkonis), у старажытных прусаў – як Перкунс (Percuns). Хаця Пяркунас пазней стаў богам вайны, для земляробаў ён першапачаткова быў богам прыроды, які распараджаўся

маланкамі і надвор'ем у цэлым. Дрэвамі Пяркунаса лічыліся дуб і ясьень, а жывёламі – бык і казёл. Чацвер з'яўляўся днём Пяркунаса (паралель з нямецкім Donnerstag), месцам культу былі гаі на ўзгорках.

У славянскай міфалогіі богам грому і навальніцы уяўляўся Пярун. Бог навальніцы яшчэ па агульнаіндаеўрапейскай традыцыі звязваўся з вайсковай функцыяй і таму лічыўся апекуном княскай дружыны і князя. Характэрнай рысай міфаў і рытуалаў, звязаных з Перуном, яўляецца іх суаднесенасць з дубамі і дубовымі гаямі, і з узвышшамі, на якіх размяшчаліся ідалы і свяцілішчы. Паводле высновы чэшскага даследчыка Міхала Тэры, які прысвяціў даследаванню «партрэта» гэтага бога асобную манаграфію, у палабскіх і паморскіх славянаў пад імёнамі Прове, Свантавіт (Свентавіт) і Сварожыч хутчэй за ўсё, выступае бог навальніцы, апякун ураджаю і вайсковай дружыны, вядомы ў іншых славянскіх землях як Пярун [Тэра, 2009, с. 379]. Паколькі пасля прыняцця хрысціянства апекуном навальніцы, маланак і дажджу стаў святы Ілля-прарок, то ўжо даўно была зроблена выснова, што дзень святаго Іллі (20 ліпеня) заняў дату, калі ў часы язычніцтва было свята ў гонар Перуна [Рыбаков, 1981, с. 418–419]. Паводле этнаграфічных дадзеных, у некаторых мясцінах на поўначы еўрапейскай часткі Расіі ў XIX ст існаваў абрад «ілінскага быка», звязаны з традыцыяй прынясення ў ахвяру бык. Для ахвяры выбіраўся бык чырвонага колеру, які павінен быў забяспечыць добрае надвор'е ў час жніва [Іванов, Топоров, 1974, с. 169].

Як лічыла Р. Ліпец, пра існаванне ў мінулым культу тура ў славянскіх народаў сведчаць абрады трох каляндарных цыклаў: акрамя «ілінскіх» – летніх, звязаных з ахвярным забойствам быка для абшчыннай трапезы, існавалі яшчэ абрады калядныя і вясновыя, якія практыкаваліся яшчэ ў канцы XIX – пач. XX ст. У калядных і вясновых цыклах абрадаў (у адрозненне ад летніх або «ілінскіх» братчын са спажываннем мяса ахвярнага быка), забойства быка адсутнічае, хаця асобныя невыразныя згадкі пра гэта ўсё ж прасочваюцца. Можна меркаваць, што адрозненні паміж гэтымі цыкламі ў славянаў стадыяльныя, і роля быка ў каляднай і вясновай абраднасці была іншай [Ліпец, 1972, с. 103, 105].

Яшчэ ўкраінскі царкоўны дзеяч XVII ст. Інакенцій Гізэль у сваім «Сінопсісе» (1674 г.), апісваючы святочныя абрады на Каляды, дадае: «...к сему на тех же своих законопротивных сборищах и некоего Тура-сатану и прочие богомерзкие скареды премышляюще вспоминают». Па сведчанні аўтара канца XVIII ст. М. Чулкова, гэты звычай працягваў існаваць у Расіі, дзе рускія у перыяд Калядаў «...не пакідалі ўжываць абрадаў, да ідала Тура належачых... Робяць ігрышчы, прыбіраюцца ў хары-маскі» [Ліпец, 1972, с. 106]. У першай чвэрці XIX ст. З. Далэнга-Хадакоўскі ў ваколіцах Брэста запісаў песню, якая пачыналася словамі: «Не угинайся, буковый мосте, Чрез тебе идут туры и елени». Ён жа зафіксаваў калядныя песні, у якіх згадваўся тур, у в. Райск каля Бельска Падляскага, а таксама ў Карчыне Горліцкага павята Малапольскага ваяводства, у ваколіцах Белза на захадзе Валыні, пад Перамышлем і Кракавам [Далэнга-Хадакоўскі, 2007, с. 91–94].

Адным з персанажаў калядавання быў «туронь» – адпаведна абраду пераапануты ўдзельнік з маскай, які нагадваў і быка, і казу. Сківіца «туроня» ляскала, такая маска асабліва характэрная для хаджэнняў пераапанутых калядоўшчыкаў у Славакіі, паўднёва-усходняй і частцы цэнтральнай Польшчы. Напрыклад, у Славакіі ролю «туроня» выконвалі два хлопцы, накрытыя аўчынай. У Польшчы хадзілі з «туронем» у ваколіцах Жэшува і Тарнува, у Кракаўскім і Келецкім ваяводствах і іншых раёнах. Гэтак сама як і «казу», «туроня» на калядаванні «забівалі», а ён «уваскрасаў». Як меркаваў польскі этнограф і фалькларыст XIX ст. Оскар Кольберг, абрады з «туронем» або «турам» адносяцца да язычніцкіх абрадаў славянаў, дзе тур быў сімвалам сонца, і ў яго гонар адзначалі свята, якое называлася Turzyci. К. Машыньскі згадваў, падобныя назвы масак у Румыніі, дзе turca, tucă, tarca – маска з галавой жывёліны, а таксама ў Дуброўніку (адрыятычнае ўзбярэжжа Харватыі), дзе turica – маска жывёліны з рухомай сківіцай. На думку чэшскага вучонага А. Вацлавіка, турон быў персанажам, які сімвалізаваў урадлівасць, з'яўленне туроня прадказвала ў кожным доме багаты ўраджай. Як

казалі славакі: «*Kde sa turoň váľa zemky sa dobre daria*» – «Там, дзе качаецца туронь, добра родзіць бульба». А. Вацлавік, як і польскія вучоныя, лічыў, што маска тура была перанесена ў цыкл навагодніх святкаванняў з летняга свята Тройцы (turicy) [Ганцкая, Граціанская, Токарев, 1973, с. 226–227]. Увогуле, у палякаў «туронь» быў удзельнікам абрадавых відовішчаў у перыяд ад Калядаў да Вялікадня.

Яшчэ Пракопій з Кесарыі ў VI ст. паведамляў пра склавінаў і антаў: «...яны лічаць, што адзін з багоў–стваральнік маланак – менавіта ён ёсць адзіны ўладка ўсяго, і яму прыносяць у ахвяру быкоў і ўсякіх ахвярных жывёл» [Свод древнейших..., 1991, с. 183]. У фальклоры славянскіх народаў равучы тур на гары ўвасабляў сабой навальніцу, пра што сведчыць загадка, запісаная ў XIX ст. каля Ціхвіна (трохі паўднёвей Ладажскага возера): «Тур ходит по горам, / Турица – то по долам, / Тур свистнет, / Турица – то мигнет» (адгадка: гром и маланка) [Загадки русского народа..., 1995, № 1940]. На ўкраінскай Валыні ў XIX ст. яшчэ ўжывалася прымаўка: «Грім такий, що хоч тури гони, то не почують», а ў Кіеве казалі: «Сідить, як тур в горах» [Сумцов, 1887, с. 77]. Вядомы цэлы шэраг беларускіх загадак, якія падразумяваюць гром: «Рыкнуў вол за многа гор, за многа вод, за многа сёл»; «Рыкнуў вол на сто гор, на семдзсят азёр»; «Чорны вол раве на сто гор»; «За трыста вёрст вол раве» і т. п. [Загадкі, 1972, № 144–158]. Адначасова ў беларускім фальклоры прасочваецца загадка пра быка як сімвал надыходу новага дня, што мае непасрэдную сувязь з узыходам сонца. Сведчаннем гэтага з’яўляецца загадка: «Сівы бык у вакенца шмык» (світанне), «Белы бык у акно тык» (дзень), «Прыйшла чорная карова, усіх людзей папарола; прыйшоў белы бык, пад вакно нік, усе людзі паўставалі» (ноч і дзень) [Загадкі, 1972, № 236, 237, 350, 355, 385]. У «Рыгведзе» свяшчэнны бык звязаны апасрэдавана і з ‘сонцам’: у вясельным гімне ў калясніцу багіні Сонца Сур’і запрэжаны ‘два быкі’. Далей ‘двух быкоў’ заколваюць пад ‘сузор’ем Агха’, у чым можна бачыць след касмічнага ахвярапрынашэння, звязанага з Сонцам [Гамкрелідзе, Иванов, 1984, с. 576].

Замена ў гэтых загадках тура на валá, семантыка вобразу якога істотна адрозніваецца, на нашу думку, тлумачыцца тым, што пасля поўнага знікнення тураў у Еўропе ў пачатку XVII ст. праз некаторы час само слова «тур» пачало знікаць з ужытку і стала незразумелым для шырокіх колаў насельніцтва, таму ў загадках спатрэбілася замяніць яго прыблізна падобным паняццем. Акрамя вобразу равучага на гары быка, зрэдку ў загадках гром і маланка абазначаюцца іржаннем каня: «Як заіржаў жарабок на крутой гарэ, а як адыржалася кабыліца ў турэцкай зямліцы»; «Сівы жарабец на ўсё царства заржаў» [Загадкі, 1972, № 159–162]. Вышэй ужо адзначалася, што ў міфалогіях розных народаў свяшчэннымі жывёламі такіх багоў навальніцы, як хецкі Пірва, авестыйскі Вератрагна, славянскі Пярун, лічыўся конь, што зусім не выключала і сакралізацыю быка.

Мовазнаўцамі зафіксавана, асабліва ў гаворках на тэрыторыі былога Дзісенскага павета, што раней у хатах (асабліва курных) слуп каля печы меў назву «тур», «князь», «князёк», «конь». Паводле В. Ластоўскага, па архіўных дакументах прасочваецца, што так называлі апорны слуп пасярод святліцы у доме для вялікай сям’і, і на такі слуп апіраліся маціцы-бэлькі, якія сыходзіліся ад чатырох сцен [Ластоўскі, 1924, с. 143; Этымалагічны слоўнік..., 2017, с. 240]. У іншых месцах Беларусі гэты пячны стоўб называўся яшчэ «коневаы стоўб» або «дзед». У ваколіцах Архангельска (Расія) пячны слуп таксама прынята называць «тур» або «турок» [Даль, 1909, с. 875]. Вядомы даследчык семантыкі жытла ва ўяўленнях і абрадах усходніх славянаў Альберт Байбурын бачыць паралелі гэтаму «коневаму стаўбу» ў старажытна індыйскім asva-уіра «конны слуп», «сусветны слуп», што сведчыць пра дужа старыя індаеўрапейскія паралелі. Гэты пячны стоўб у вераннях насельніцтва Паўночнай Беларусі фактычна ўяўляўся «Сусветным дрэвам» або «сусветным слупам», да яго прымяркоўваўся «стаўбавы абрад» паўночнабеларускага вяселля. У «стаўбавым абрадзе» прасочваецца стандартныя сітуацыі міфалагічнага сцэнарыю, які разыгрываўся каля Сусветнага дрэва: ахвярапрынашэнне, агучванне магічных формул, сімвалічнае падарожжа па слупе [Байбурын, 1983, с. 148].

Ва ўкраінскіх вясельных песнях малады і маладая называюцца турам і турыцаю, а сватанне сімвалічна паказваецца як паляванне на тура [Пастух, 1999, с. 52]. Для параўнання можна згадаць, што ў беларускім вясельным абрадзе маладога і маладую шмат у якіх мясцовасцях было прынята называць князем і княгіняй, а пры сватанні – паляўнічым і куніцаю. Такім чынам, не толькі ў выпадку з назвамі пячнага стаўба, але і ў вясельным абрадзе абазначэнні «тур» і «князь» выступаюць як раўназначныя. Паводле высновы Т. Гамкрэлідзе і В. Іванава, на падставе супадзення метафар у старажытнаіндзейскай, грэчаскай і старажытнаірландскай традыцыях узаўяляецца вобраз героя-мужчыны як «быка» і жанчыны або дзяўчыны як «каровы». У хецкай традыцыі прасочваецца адлюстраванне вобраза жанчыны як «цёлкі-каровы» [Гамкрэлідзе, Иванов, 1984, с. 577].

Тытмар з Мерзебурга (XI ст.) ў сваім апісанні свяцілішча Сварожыча ў Рэдзігасце (Riedegost) паведамляў: «У цытадэлі няма нічога апроч храма, што ўмела збудаваны з дрэва на падмурку з рагоў драпежных звяроў». Паколькі ўсе рагатыя прадстаўнікі фаўны Еўропы з’яўляюцца траваеднымі, то прыметнік «драпежныя» безумоўна ўжыты ў значэнні «агрэсіўныя, буйныя». Да такіх з парнакапытных ранняга сярэднявечча можна аднесці найперш тура і зубра, у меншай меры – лася і аленья.

Саксон Граматык у сваёй «Гісторыі данаў» пры апісанні захопу датчанамі ў 1168 г. вострава Руяна (Руген) са свяшчэнным горадам славянаў Аркона і свяцілішчам вярхоўнага бога (ён жа бог вайны і перамог) Свентавіта так падае выгляд чатырохгаловага ідала гэтага бога: «У правай руцэ ідал трымаў рог, старанна зроблены з рознага роду металаў, які прысвечаны ў гэтую таямніцу жрэц штогод меў звычай напаўняць чыстым віном, спрабуючы па ўласцівасцях вязкасці прадказаць, якім будзе ўраджай у наступным годзе». Далей Саксон Граматыкі змяшчаў інфармацыю, што падчас самага галоўнага гадавога свята пасля збору ўраджаю «калі каля ўваходу ў свяцілішча з’яўляўся народ, жрэц забіраў у ідала рог і ўважліва яго аглядаў. Калі [за ноч] налітага ў яго напою становілася менш, ён прыходзіў да высновы, што ў наступным годзе будзе голад. Абвяшчаючы пра гэта, ён загадваў усім рабіць з ураджаю гэтага года запасы на будучыню. Калі ж аказвалася, што ранейшая колькасць [напою] ў рогу за гэты час не паменшылася, ён прадказваў, што і на іх палях праз год таксама будзе ўраджай...». Далей, паведамляючы пра разбурэнне храму і знішчэнне ідала Свентавіта, гэты ж аўтар дадае, што «Таксама там не было недахопу ў рознага роду дзівоснага выгляду рагах лясных звяроў, сваёй прыроднай прыгажосцю выклікаючых здзіўленне ніколькі не меншае, чым тым майстэрствам, з якім яны былі апрацаваныя» [Саксон Грамматик, 2017, с. 213–214, 223]. У 1124–1125 і 1128–1129 гг. адбывалася місія Атона з Бамберга па хрысціянізацыі мясцовага насельніцтва на Заходнім Памор’і (Польшча). Гербард, аўтар жыццёапісання гэтага «апостала народа Памераніі», паведамляў, што ў горадзе Шчэціне з 4 язычніцкіх канцін сваім багаццем і мастацкім аздабленнем асабліва выдзялялася галоўная, з трохгаловым ідалам вярхоўнага бога Трыглава, у якой, апрача іншых каштоўных рэчаў, захоўваліся «вялікія рогі дзікіх быкоў, апраўленыя золатам і дарагімі камянямі, прызначаныя для піцця, і рогі для ігры» [Labuda, 1999, s. 174].

Падчас археалагічных раскопак паселішчаў ранняга сярэднявечча неаднаразова пад рэшткамі жылля выяўлялі будаўнічыя ахвяры ў выглядзе туш або галоў жывёл. Так, у Польшчы пры раскопках у Накло – над Натэцыяй пад кутом драўлянага жылля XIII ст. знойдзены чэрап тура, а ў Гданьску чэрап тура ляжаў пад паўночна-ўсходняй сцяной жылля, якое датавана 1230–1255 гг. [Wawrzeniuk, 2016, s. 309–310]. Яшчэ на адным участку раскопак Гданьска чэрап тура з рагамі ляжаў на вулачцы паміж двума жыллямі [Wawrzeniuk, 2016, s. 69]. Увогуле, як сведчаць матэрыялы археалогіі, у раннім сярэднявеччы пры пачатку будаўніцтва дома ролю будаўнічай ахвяры выконвалі такія буйныя жывёлы як тур, конь, дзік, бык, алень [Dzieduszycki, Kupczyk, 1993, s. 160–161]. У міфалогіі усіх іх можна лічыць увасабленнямі бога наваліцы.

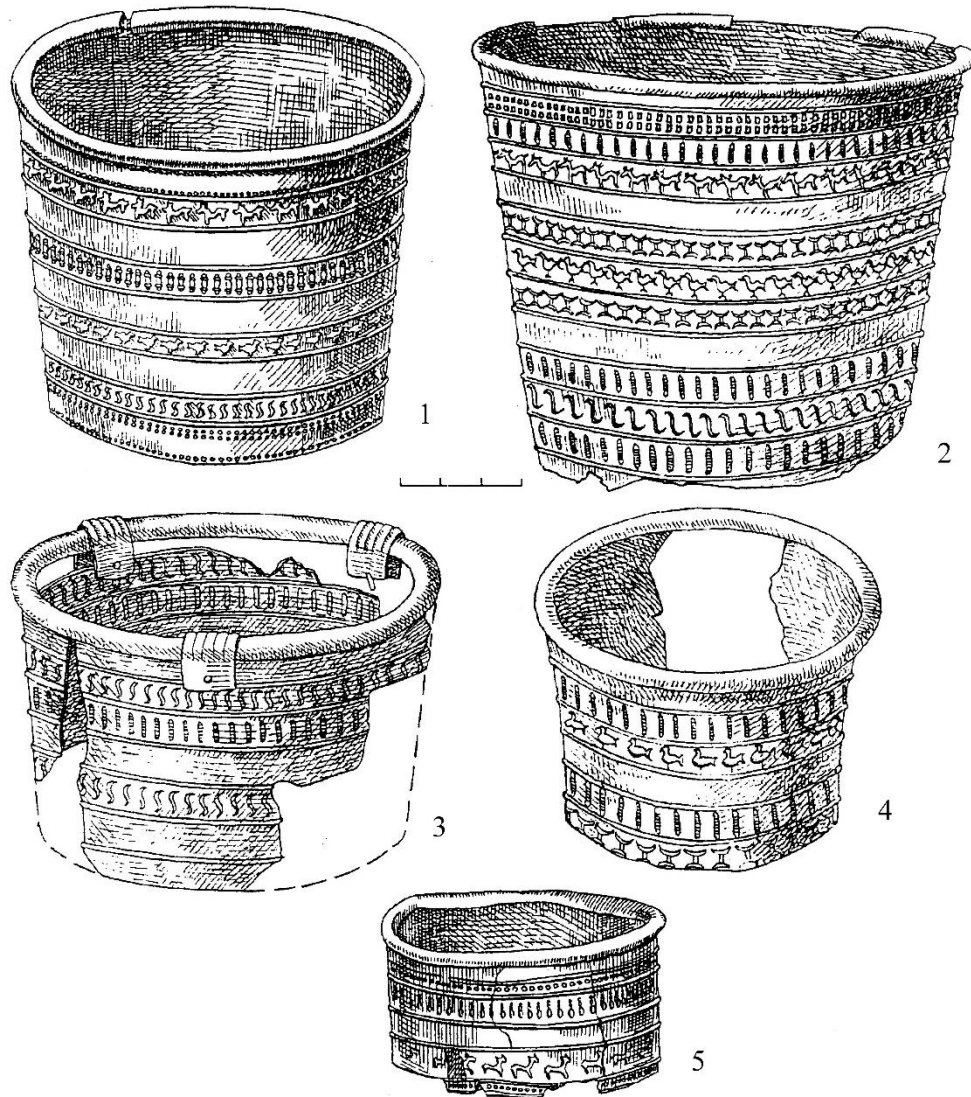
У Кіеве на Падоле пад паўночна-ўсходнім кутам зрубу 983 г. пры раскопках былі выяўлены два рагі тура. Таксама экзэмпляр рогу тура знойдзены там жа на Падоле у ходзе раскопак 2001 г. пад ніжнім вянцом зрубу будынка канца XII – пачатку XIII ст. [Горбаненко, 2020, с. 201].

Яшчэ адным археалагічным сведчаннем культу тура ў старажытнасці і раннім сярэднявеччы могуць быць рогі для піцця. Такія рогі ў металічных аправах з'явіліся праўдападобна яшчэ ў гальштацкі перыяд. Ужыванне рагоў жывёл як начынняў для піцця засведчана шматлікімі, прынамсі ў заходняй частцы арэалу лужыцкай культуры, знаходкамі гліняных, а спарадычна і бронзавых начынняў у форме рогу. Металічныя аправы рагоў для піцця вядомыя таксама з тэрыторыі скіфаў. Пасудзіны тыя, хаця і не вельмі шматлікія, прадстаўлены таксама ў матэрыялах этрускаў і кельтаў. Рогі з акоўкамі вядомыя былі і насельніцтву паморскай культуры. Утульчатыя аправы з помнікаў паморскай культуры маюць падабенства да самых ранніх пшэворскіх аковак рагоў фазы А₂ (150–50 гг. да н.э.) перадрымскага перыяду. Звычай класіфікацыі рогаў ў пахаванні, што дазваляе археалагічна прасачыць ужыванне гэтай разнавіднасці начынняў у Цэнтральнай Еўропе, распаўсюдзіўся пачынаючы ад позняга перадрымскага перыяду, дасягнуўшы потым найбольшага распаўсюджвання ў раннерымскі перыяд і захоўваўся да перыяду Вялікага перасялення народаў, а на некаторых тэрыторыях – і ў раннім сярэднявеччы, прычым распаўсюджванне аковак адбывалася вельмі нераўнамерна і значна адрознівалася ў розных храналагічных перыядах. Можна дапусціць, што рогі для піцця, у тым ліку рогі з акоўкамі, паўсюдна функцыянавалі ў «варварскіх» супольнасцях Цэнтральнай і Паўночнай Еўропы, ахопліваючы прасторы на ўсход ад Рэйну і на поўнач ад верхняга і сярэдняга Дунаю. У перыяд Вялікага перасялення народаў рагоў з акоўкамі становіцца менш, а спосабы пакрыцця металам і формы апраў набываюць выразна іншы характар, чым у больш ранні час. Ранейшая традыцыя захавалася толькі там, дзе ў другой палове I тыс. н.э. захаваліся культурныя структуры перыяду рымскіх уплываў. Гэта датычыць найперш земляў Балтыі. На балтыйскіх землях традыцыі познерымскага перыяду дажылі да VII–VIII ст. [Andrzejowski, 1991, s. 7–9].

У раннерымскі перыяд акоўкі рагоў былі распаўсюджаны на амаль усім абсягу Цэнтральна- і Паўночнаеўрапейскага Barbaricum, ахопліваючы міжрэчча Рэйна і Віслы (заходзячы на яе правы, усходні бераг) і на поўнач ад верхняга і сярэдняга Дунаю, асабліва шмат аковак рагоў у цяперашняй Даніі (паўвостраў Ютландыя і дацкія астравы), паўднёвай Швецыі, паўднёва-заходняй Нарвегіі, паўднёва-заходнім узбярэжжы Фінляндыі, Самбійскім паўвостраве ў Прусіі (сучасная Калінінградская вобл.). Як мяркуе Я. Анджэўскі, адносна шматлікія знаходкі аковак рагоў паласы памежжа Рымскай імперыі можна суаднесці, хаця б часткова, са знаходжаннем дапаможных падраздзяленняў германцаў на рымскай вайскавай службе. У познерымскі час і ранняй фазе перыяду Вялікага перасялення народаў такіх рэчаў у Даніі становіцца значна менш, а ў басейне Эльбы зусім мала, у Падунаўі зусім няма, але затое ўзрастае іх колькасць на ўсход ад ніжняй Віслы і ў гістарычнай Прусіі, досыць шмат з'яўляецца на тэрыторыях Літвы і часткова Латвіі, вядомыя знаходкі ў Эстоніі, шмат на востраве Готланд, узрастае колькасць у паўднёва-заходняй Нарвегіі і мацерыковай Швецыі, адзначаны паасобныя знаходкі на Валыні. Пра адносна нешматлікія знаходкі арганічных частак рагоў у балотах, паселішчах і пахаваннях вядома, што самі начынні былі зроблены не толькі з рагоў тура ці зубра, але таксама з рагоў іншых пустарогіх жывёл, і нават з дрэва (пара рагоў зроблена з ясеню). Пакуль што не ўдалося прасачыць залежнасць паміж прысутнасцю рагоў у пахаваннях і полам пахаваных, іх узростам, мяркуемым статусам ці функцыямі нябожчыка, яго багаццем.

Рогі з акоўкамі несумненна выконвалі пэўныя рытуальныя функцыі, пра што сведчаць досыць шматлікія (аднак амаль выключна датаваныя познерымскім часам) знаходкі такіх рагоў у балотах, куды яны траплялі ў якасці функцыі ватыўных дароў (г.зн. рэчаў, прынесеных у ахвяру багам). Такія рэшткі рагоў у балотах выяўленыя ў Нідам, Скудструп, Стэнстуган і інш., а неакутыя рогі – у Холмегаард, Кнабструп, Стаўнсхольт [Andrzejowski, 1991, s. 64, 68–69]. Як па

гістарычных крыніцах, так і па археалагічных матэрыялах добра вядома, што ў старажытных германцаў існавалі шматлікія ахвярныя пляцоўкі ў балотах для грамадскіх і прыватных ахвярапрынашэнняў. Па нашаму меркаванню, нават у тых выпадках, калі рог тура замяняўся нейкім сурагатам, гэта было абумоўлена найперш матэрыяльнымі прычынамі (паляванне на тура ў сувязі з фізічнай сілай і агрэсіўнасцю гэтага быка было надзвычай небяспечным заняткам і прыроўнівалася да подзвігу на поле бою), таму напэўна ў некаторых выпадках дапускалася замяніць рог тура яго падабенствам.

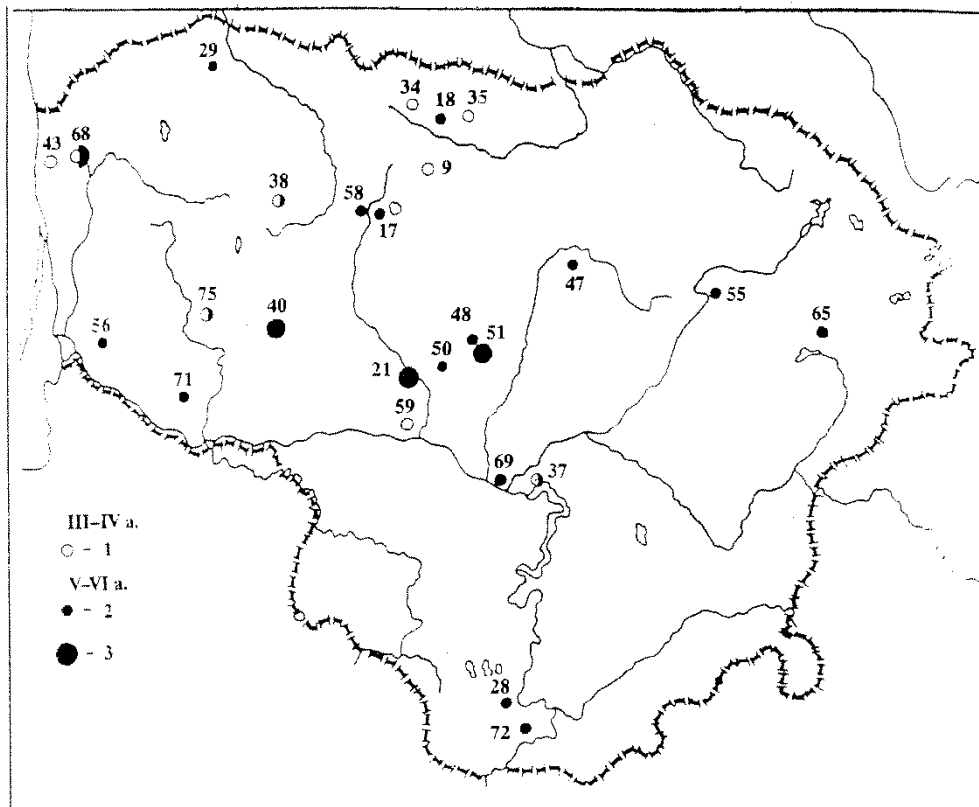
Мал. 4. Аправы верхняй часткі рагоў з Літвы (паводле А. Сімнішкіце)

Fig. 4. Forged rims of drinking horns, Lithuania (according to A. Simniškytė)

Пры археалагічных раскопках адносна блізка ад Беларусі, у Літве зафіксавана каля 1000 металічных аковак ад рагоў для піцця (мал. 4) і іх фрагментаў на 75 пахавальных помніках. Такія акоўкі ад рагоў датуюцца перыядам ад III да пачатку XIII ст. 650 экз. аковак знойдзены ў 475 пахаваннях з трупалажэннямі, якія адносяцца да 48 могільнікаў. 210 аковак або іх дэталей паходзілі з 17 могільнікаў з крэмацыяй, 2 заходзіліся ў складзе скарбаў, астатнія адносяцца да выпадковых знаходак. Ад III да VI ст. колькасць рагоў з акоўкай увесь час

узрасла, за выключэннем VII ст., калі іх абарот скараціўся. Мяркуючы па пахаваннях, рагамі для піцця карысталіся і дзеці, і дарослыя мужчыны і жанчыны, аднак перавага ў карысць мужчын назіралася ў V–VI і X–XII ст. Пасля кароткачасовага крызісу ў VII ст. аднаўленне ранейшых традыцый ў значнай меры было заслугаю жанчын.

У пахаваннях ранняга і сярэдняга жалезнага веку звычайна трапляецца па 1 знаходцы, а пачынаючы з IX ст. вельмі часта – па 2. Месца рагоў для піцця ў пахаваннях з трупапалажэннем да VIII ст. не рэгламентавалася ніякімі правіламі, а пазней распаўсюдзілася традыцыя класці гэтыя рэчы каля галавы. На рубяжы I і II тыс. месца і колькасць рагоў для піцця былі прыкметамі этнакультурнай самабытнасці. Напрыклад, куршы хавалі сваіх супляменнікаў з 1–2 рагамі ў вобласці галавы, а жэмайты і земгалы – звычайна клалі 1 рог каля бакоў шкілета [Simniškytė, 1998, p. 242].

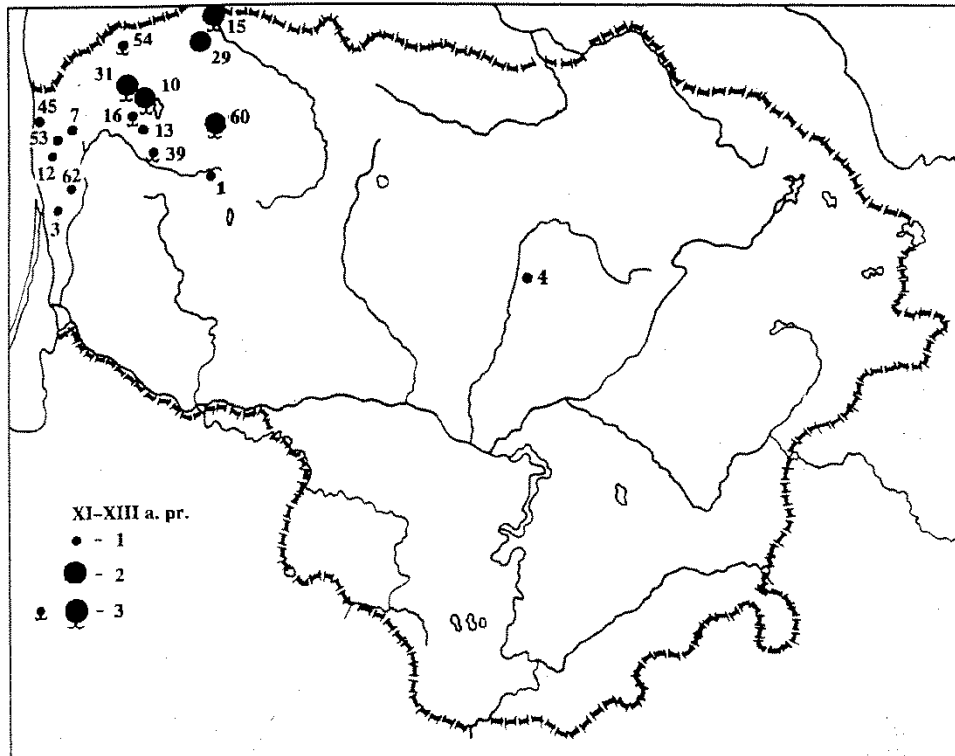

Мал. 5. Карта распаўсюджвання рагоў з металічнымі акоўкамі ў Літве III–VI ст. (паводле А. Сімнішкіце)
Fig. 5. The map showing the distribution of horns with metal rims in Lithuania III–VI c. (according to A. Simniškytė)

У могілніках з крэмацый рогі для піцця з'явіліся ў VIII ст., але большасць іх датуецца пачаткам II тыс. н. э. Улічваючы тое, што акоўкі рагоў часта пакладзены воддаль ад астатняга пахавальнага інвентару і месцаў канцэнтрацыі спаленых касцей, лагічна вынікае, што рогі ў магілы клалі пасля завяршэння абраду крэмацыі. Звычайна арганічная частка рогу на працягу стагоддзяў паспявала разбурыцца. Таму ў пахаваннях знаходзяць толькі акоўкі адтулін (вусця), вастрыя і злучаючай іх ручкі. Аднак, найчасцей майстры акоўвалі толькі адну частку рога. Найбольш шматлікія – бронзавыя цыліндрычныя акоўкі адтулін. Досыць дасканала выглядаюць шырокія акоўкі бакавой верхняй часткі, нярэдка ўпрыгожаныя срэбрам і зааморфным або геаметрычным рнаентам, былі распаўсюджаны ў V–VI ст.

Літоўская археолаг А. Сімнішкіце, якая грунтоўна даследавала пытанне пра раннесярэднявечныя рогі для піцця ў Літве, лічыць, што гэтыя вырабы мелі двайное

прызначэнне. Па-першае, незалежна ад узросту і статусу нябожчыкаў, такія рогі з'яўляліся памінальным посудам, які ў канчатковым выніку клалі ў магілу. Людзі верылі, што святое пітво са святога посуду валодае здольнасцю ўваскрасіць нябожчыкаў да новага пасмяротнага жыцця і ахоўвае іх па шляху ў рай. Па-другое, рогі для піцця былі рэпрэзентатыўнымі атрыбутамі, а распаўсюджанне іх паміж мужчынамі і жанчынамі было абумоўлена чаргаваннем грамадскай сітуацыі і сістэм веры.

Мал. 6. Карта распаўсюджання рагоў з металічнымі акоўкамі ў Літве, XI–XIII ст. (паводле А. Сімнішкіце)
Fig. 6 The map showing the distribution of horns with metal rims in Lithuania, XI–XIII c. (according to A. Simniškytė)

Рогі з акоўкай з'явіліся ў Літве у III ст. н.э. у выніку ўздзеяння некалькіх культурных уплываў з Готланда і з Цэнтральнай Еўропы, але абсалютная большасць аковак да рагоў зроблена на месцы. Пасля свайго з'яўлення ў балцкіх землях гэта навацыя распаўсюдзілася не адразу. У раннім жалезным веку такія вырабы ў невялікай колькасці сустракаліся ў Паўночнай, Заходняй Літве і ў паўночнай частцы Цэнтральнай Літвы, але адзінае месца першаснай канцэнтрацыі адсутнічала. Кульмінацыя распаўсюджання была дасягнута ў V–VI ст. (мал. 5), калі такія рэчы зафіксаваныя ва ўсіх рэгіёнах Літвы, нават дзе-нідзе ў арэале культуры ўсходнелітоўскіх курганоў. У пачатку позняга жалезнага веку абазначыўся зрух арэалу знаходак у Паўночна-Заходнюю Літву. Найбольшага распаўсюджання рогі дасягнулі ў X–XI ст. (мал. 6), калі іх ужывалі куршы, земгалы і жэмайты. Аднак пад канец XI ст. земгалы і жэмайты адмовіліся ад звычаю класці рогі ў пахаванні, і куршы засталіся адзінымі прадаўжальнікамі старых традыцый. Паводле археалагічных дадзеных, у куршаў традыцыя класці рогі для піцця ў пахаванні пратрымалася да канца XII – пачатку XIII ст. [Simniškytė, 1998, p. 243]. У VII–XIII ст. пахаванні з рагамі для піцця ва Усходняй і Сярэдняй Літве цалкам адсутнічаюць.

Мал. 7. Рогі тура з Чорнай магілы ў Чарнігаве

Fig. 7. Aurochs' horns from Chorna Mohyla (Black Grave) in Chernihiv

Рэчы падобнага кшталту выяўленыя пры раскопках ў 1872 г. кургана Чорная Магіла ў Чарнігаве (мал. 7). Устаноўлена, што пасля таго, як дагарэла пахавальнае вогнішча, у курган былі пакладзены два рогі тура са срэбнымі акоўкамі вакол вусця і квадратнымі накладкамі ў сярэдняй частцы. Даўжыня рагоў была адпаведна 67 і 54 см. Курган датуецца залатой візантыйскай манетай 945–959 гг. і іншымі рэчамі другой паловы X ст. Трэці рог знойдзены ў насыпе «Кургана князеўны Чорны», які размяшчаўся за 0,4 км на паўночны ўсход ад Чорнай Магілы. Гэты рог таксама быў са срэбнай акоўкай і таксама не пабываў у агні. Г. Карзухіна лічыла, што вялікі рог з Чорнай Магілы ў значнай меры адзначаны рысамі, уласцівымі мастацтву скандынаўскіх краін, а малы рог з Чорнай Магілы, і напэўна рог з «Кургана князеўны Чорны» стылістычна больш звязаны з мастацтвам Сярэдняга Падунаўя. На тэрыторыі Усходняй Еўропы выяўлены яшчэ некалькі аковак ад рагоў для піцця, якія характарызуюцца зубчатай каймой, раздзеленай пуансонам і Т-падобнымі проразамі. Такія акоўкі ад рагоў знойдзены па адной у курганным дружным могільніку каля с. Шаставіца (за

18 км ад Чарнігава), Прыладажы (Усць-Рыбежна Волхаўскага р-на Ленінградскай вобл.), тры ў Гнёздаўскіх курганах (недалёка ад Смаленска). Некалькі такіх жа аковак вядома ў Швецыі: у Бірцы, Туне і на Готландзе (у скарбе № 202, зарытым каля 1025 г.) [Корзухина, 2017, с. 620–622]. В. Шчаглова адзначае, што ў тагачаснай Скандынавіі таксама пераважалі акоўкі рагоў з фестончатым краем. Яны ёсць у могілніках і скарбах з Грэгарда і Цэле, магчыма, у скарбе з Маммена і на Готландзе. Усе гэтыя комплексы датуюцца другой паловай X – пачаткам XI ст. [Шеглова, 2017, с. 617–618]. Трэба адзначыць, што ўжо у раннім сярэднявеччы тур у Еўропе становіцца досыць рэдкай жывёлінай. Так, паводле В. Цалкіна, напрыклад, пры раскопках сярэднявечных помнікаў Латвіі і Эстоніі косці тура зусім не былі выяўлены [Цалкин, 1970, с. 27].

Пасол імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі Сігізмунд Герберштэйн, які ў першай палове XVI ст. неаднаразова праязджаў праз Польшчу і Вялікае Княства Літоўскае, з мясцовай фаўны адрозніваў тураў (мал. 1), якіх ён яшчэ называў буйваламі, зуброў (інакш бізонаў) і ласёў (анаграў). У сваіх запісках ён паведамляў, што «буйвалы водзяцца толькі ў Мазовіі; на тамтэйшай мове называюць іх турамі... Колькасць іх невялікая, і ёсць пэўныя вёскі, на якія ўскладзены догляд за імі і ахова іх». Паводле Герберштэйна, паясы з туравай скуры вельмі цаніліся, а падпяразванне імі, па тагачаснаму павер’ю, паскарае роды. Таму каралева польская і вялікая княгіня ВКЛ Бона падарыла паслу два такія поясы, адзін з якіх ён уручыў жонцы свайго імператара.

У іншым месцы С. Герберштэйн тым не менш адзначае, што з Вільні паехаў за 4 мілі ў Трокі, каб «паглядзець на буйвалаў». Апісваючы ВКЛ, ён канстатуе, што бліжэйшая да Літвы вобласць – Жэмайцця, у якой «больш багатыя і знатныя ужываюць рогі буйвалаў у якасці кубкаў» [Герберштейн, 2008, с. 479, 481, 487, 489].

У былінах асабліва часта згадваецца рог тура, які выдзяляецца сваёй велічынёй, у яго наліваюць «паўтара вядра», «паўтрэця вядра» і г. д. Нават калі ўлічваць фальклорную гіпербалізацыю, усёроўна бачна, што велічыня турынага рогу–асноўная яго прыкмета [Ліпец, 1972, с. 86–87]. Паводле матэрыялаў археазаалогіі, даўжыня турынага рогу па вялікай крывізне магла дасягаць 75 см, хаця ў самак яна часам не перавышала 32 см. Вялікі дыяметр каля асновы рогу быў ад 6,6 да 13,6 см, а малы дыяметр каля асновы (г. зн. унутраны дыяметр пустацелай прасторы каля вусця рогу) – ад 7,2 да 10,4 см, а ў рагоў самак яшчэ менш – ад 5,3 да 8,4 см [Цалкин, 1970, с. 29]. Зразумела, што пры такой даўжыні рогу і дыяметры ўнутранай пустацелай прасторы ў такі кубак змяшчаўся дастаткова значны аб’ём рытуальнага напою. У адной з калядных (дакладней, шчадроўскіх) песень, запісанай ў Драгічынскім раёне Брэсцкай вобл., згадваецца, як «*Ішла тудэма слічна паненка, / Несла мёд-віно ў туравым розе*» [Паэзія беларускага земляробчага календара, 1992, с. 139].

Кранаючыся пытанню пра даволі частыя згадкі ў рускіх былінах турынага рогу як кубка для піцця, Р. Ліпец у сваім даследаванні выказала думку, што не заўсёды рытоны эпохі Кіеўскай Русі былі ў сапраўднасці турынымі рагамі, а рабіліся з рагоў іншых жывёл або наогул ўяўлялі імітацыю рога з розных матэрыялаў, таму што такая замена рэалій, якія сталі цяжкадаступнымі, у кульце (як і ў быце) – шырока распаўсюджаная з’ява; пры гэтым можа захоўвацца і старая назва [Ліпец, 1972, с. 90].

Нам ужо даводзілася пісаць пра падвескі з выявай галавы быка, арэал іх распаўсюджання і храналогію [Зайкоўскі, 1998, с. 125–130; 1998а, с. 349–355; 2007, с. 167–177]. Упершыню такія падвескі былі выяўлены пры раскопках радзіміцкіх курганоў на Браншчыне і апісаны А. Спіцыным [Спицын, 1896, с. 95–102].

Падвескі такога тыпу ўяўляюць сабой літвыя з меднага, зрэдку–алавяністага сплаву ўпрыгожанні дыяметрам ад 2×2,3 да 2,7×3,3 см, з вушкам, на пярэднім баку якіх маецца выява галавы буйной рагатай жывёлы з закругленымі ўверх рагамі і рэльефнымі валікамі на ілбе. Па краі праходзіць арнамент з несапраўднай зерні, адзелены ад асноўнай выявы рэльефным валікам. Прастора вакол галавы насычана трохкутнымі, дакладней трапецыяпадобнымі фігурамі, вузкі канец якіх завяршаецца кропкамі; па абодвух баках морды маюцца па дзве пары

фігур, якія павернуты асновамі адна да другой, і тры фігуры паміж рагоў (мал. 8). Гэтым падвескам былі прысвечаны артыкулы Н. Хвошчынскай і В. Гур'янава [Гурьянов, 2004, с. 146–154; Хвощинская, 2000, с. 246–253].

Мал. 8. Падвескі з выявай галавы тура (1, 3–10), формачка для адліўкі падвесак і зроблены па ёй адбітак (2): 1 – Норыні; 2 – Даўгмале; 3, 4 – Улазавічы; 5 – Борча; 6 – Нікольскае III; 7 – Няфедзьева; 8 – Палоскі; 9, 10 – Гадзілавічы

Fig. 8. Pendants with the image of aurochs' head (1, 3–10), the mold for pendants and casting which made in it (2): 1 – Noriņi; 2 – Daugmale; 3, 4 – Vlazovichi; 5 – Borchа; 6 – Nikolskoye III; 7 – Nefedzevo; 8 – Paloski; 8, 10 – Hadzilavichi

Н. Хвошчынскай было ўлічана 12 помнікаў са знаходкамі падвесак. Даследчыца прыйшла да высновы, што падвескі з галавой быка былі часткай касцюма балцкага і фінскага насельніцтва Усходняй Еўропы, а таксама былі распаўсюджаны ў тых груп усходнеславянскага насельніцтва, у матэрыяльнай культуры якіх выразна адчуваецца мясцовы субстрат. Паводле яе меркавання, падвескі з'явіліся сярод даславянскага насельніцтва лясной зоны і потым перайшлі ў культуру Кіеўскай Русі [Хвошинская, 2000, с. 252–253]. Больш поўны матэрыял выкарыстаў В. Гур'янаў, які ўлічыў 25 падвесак з 15 пунктаў, і звесткі пра знаходкі яшчэ двух падвесак і ліцейнай формачкі. На яго думку, большасць падвесак датуецца XI–XII ст. Як лічыць В. Гур'янаў, пытанні этнічнай атрыбуты падвесак і семантыкі выяў на іх патрабуюць далейшай распрацоўкі [Гурьянов, 2004, с. 152]. Пэўную ўвагу падвескам удзяліла таксама Л. Голубева, якая паставіла пытанне, ці не з'яўляецца выява галавы быка вобразам татэмнага продка [Голубева, 1997, с. 164]. Б. Рыбакоў інтэрпрэтаваў трохкутныя фігуркі вакол галавы як схематычныя выявы жанчын, а падвескі звязваў з культам тура і абрадавымі гульнямі ў перыяд «вялесавых дзён» зімой [Рыбаков, 1987, с. 537–538].

Нам удалося ўстанавіць, што знаходкі падвесак з галоўкай быка выяўлены пры археалагічных раскопках на 24 помніках, а агульная колькасць выяўленых падвесак складае амаль чатыры дзесяткі (з іх 7 «нестандартныя», са спрошчанымі выявамі), і двух формачак для адліўкі падвесак. Наконт адной з іх, якая паходзіць з гарадзішча Даўгмале ў Латвіі, А. Радзінш выказаў меркаванне, што гэта формачка служыла не для вырабу ўласна металічнага ўпрыгожання, а была эталонам формы для адліўкі гэтых падвесак, верхняя ж частка адбітка формачкі, на яго думку, нагадвае вітыя шыйныя грыўні ліваў, што абумоўлівалася мясцовымі традыцыямі [Radīņš, 1994, 92–95]. Другая ж формачка, а таксама выціснуты пры яе дапамозе на кружку штампаванай срэбнай фольгі ўзор такога вырабу, выяўлены пры даследаваннях Хедэбю [Карнап-Борнхайм и др., 2010, с. 56–57] – важнейшага гандлёвага цэнтру дацкіх вікінгаў пачатку IX – сярэдзіны XI ст. на поўдні паўвострава Ютландыя (зараз належыць да федэральнай зямлі Шлезвіг-Гальштэйн у Германіі). У 1050 г. Хедэбю быў разбураны войскамі нарвежскага караля Харальда Сурогава, а ў 1066 г. рэшткі паселішча спалены заходнеславянскімі атрадамі.

Паводле геаграфіі распаўсюджвання (мал. 10) падвескі з выявай галавы быка найбольш часта трапляюцца ў Верхнім Падняпроўі, асабліва ў басейне Сожа. У меншай колькасці яны трапляюцца ў Падзвінні, адзінкавыя помнікі са знаходкамі такіх падвесак сустракаюцца на тэрыторыі Наўгародскай зямлі. Аналіз пахаванняў, у якіх сустракаліся падвескі з выявай галавы быка, сведчыць, што ў Верхнім Падняпроўі яны характэрныя для тых славянскіх помнікаў, дзе захаваліся рэлікты балцкага пахавальнага абраду ў выглядзе усходняй арыентацыі нябожчыкаў, або ювелірныя вырабы агульных з балтамі тыпаў. Нават у нізоўях Заходняй Дзвіны такія падвескі былі вядомыя на помніках (Даўгмальскае гарадзішча), дзе жылі разам славяне і балты. Праўда, у ніжнім Падзвінні могільнік Огрэсгала Чабас, дзе ў пахаванні 12-гадовай дзяўчынкі знойдзены каралі з 4 падвескамі (мал. 9), яго даследчыкамі лічаць належачым да ліваў [Brūzis, Spīrgis, 2009, p. 287].

На усходнім беразе Чудскага возера падвеска трапілася на помніку (Залахтоўе), дзе адчуваецца прысутнасць не толькі прыбалтыйскіх фінаў (эстаў ці водзі), але таксама пскоўскіх крывічоў і магчыма балтаў. Яшчэ ўсходней на тэрыторыі былой Наўгародскай зямлі, гэтыя падвескі сустракаюцца ў змяшаных славяна-фінскіх могільніках, але з паасобнымі балцкімі элементамі. Хутчэй за ўсё, падвескі з выявай галавы быка першапачаткова з'явіліся ў зоне кантактаў славянаў з абарыгенным балцкім насельніцтвам, але пакуль нельга з упэўненасцю сказаць, які з гэтых двух этнічных кампанентаў меў большыя адносіны да іх з'яўлення. Пэўную цікавасць уяўляюць вынікі спектральнага аналізу металу, з якога была зроблена падвеска, знойдзеная ў Борчы. Аналіз паказаў, што гэта быў сплаў медзі з цынкам (12 %) і свінцом (4,6 %), дамешка іншых металаў складала долі працэнта. Паколькі на тэрыторыі Кіеўскай Русі не было ўласных радовішчаў каляровых металаў, то прынята лічыць, што латуні да ўсходніх

славянаў траплялі са Скандынавіі ці Прыбалтыкі. Напрыклад, у Пскове і Таропцы усе прадметы, якія адносяцца да старажытнасцяў прыбалтыйскага паходжання, зроблены з латуні [Гурьянов, 2004, с. 151].

Тое, што падвескі з галавой быка былі распаўсюджаны на досыць вялікіх абшарах, ускладняе вызначэнне тэрыторыі, дзе гэтыя падвескі з'явіліся найбольш рана. Тым ня менш адносна канцэнтрацыя іх у арэале радзімічаў і знаходкі толькі на тых пахавальных помніках Пскоўскай і Наўгародскай зямель, дзе акрамя прыбалтыйскага-фінскіх, адзначаюцца славянскія і нават балцкія рысы, сведчыць пра тое, што на Наўгародчыну яны праніклі з поўдня.

Яшчэ з часоў А. Спіцына, які ўпершыню апублікаваў разглядаемыя намі падвескі, выяву на іх прынята называць галавой быка. Б. Рыбакоў звязваў выяву галавы і сямі фігурак вакол яе з вядомым на славянскім этнаграфічным матэрыяле абрадам «турыц» [Рыбаков, 1987, с. 537–538, 665–666, 668], з чым варта пагадзіцца. Але няма неаспрэчных аргументаў, што фігуркі па баках і паміж рагоў – менавіта выявы дзяўчат або жанчын, а тое, што іх такімі палічыў Б. Рыбакоў, трэба прызнаць яўнай мадэрнізацыяй, якая, відаць, грунтавалася на сучасных схематычных абазначэннях. Яшчэ ў 1990-ыя гады намі была звернута ўвага на тое, што колькасць выпуклых кропак каля краёў падвесак з розных помнікаў блізкая ці супадае з лічбай 52, што адпавядае колькасці тыдняў у годзе [Зайкоўскі, 1998, с. 127; 1998а, с. 353]. Асобныя выпадкі несупадзення з гэтай лічбай на некаторых падвесках можна патлумачыць тым, што рамеснік, які рабіў гэтыя падвескі, не заўсёды ўсведамляў значэнне некаторых дэталей. Сем фігурак вакол галавы могуць інтэрпрэтавацца як колькасць дзён у тыдні, а сама галава жывёлы атаясамліваецца з каляндарным годам. Выкарыстанне выявы быка як сімвала года вядомае яшчэ з вельмі старажытных часоў. У прыватнасці, у протаіндыйскай цывілізацыі III тыс. да н.э. сімвалам зімовага санцастаяння, з якога пачынаўся год, і – больш шырока – усяго года, быў тур. У тагачасным выяўленчым матэрыяле кола з шасцю спіцамі (верагодна, па колькасці сезонаў у календары протаіндыйцаў), таксама сімвалізаваўшае год, малявалася на плячы тура (паводле інтэрпрэтацыі М. Альбедзіль). На пячатцы ў шасціпромневай фігуры замест аднаго з промняў – галава тура (ці якога іншага быка), а на іншай пячатцы ў шасціпромневай фігуры промні заменены галовамі жывёлаў, якія сімвалізавалі сезоны, і галава быка выдзелена кропкай, якая верагодна ўказвала на сезон быка як пачатак году [Альбедиль, 1993, с. 79, рис. 3, с. 90, рис. 7; 2009, с. 29–47]. У старажытным Егіпце бога паміраючай і аджываючай прыроды Асірыса ўвасабляў свяшчэнны бык Апіс.

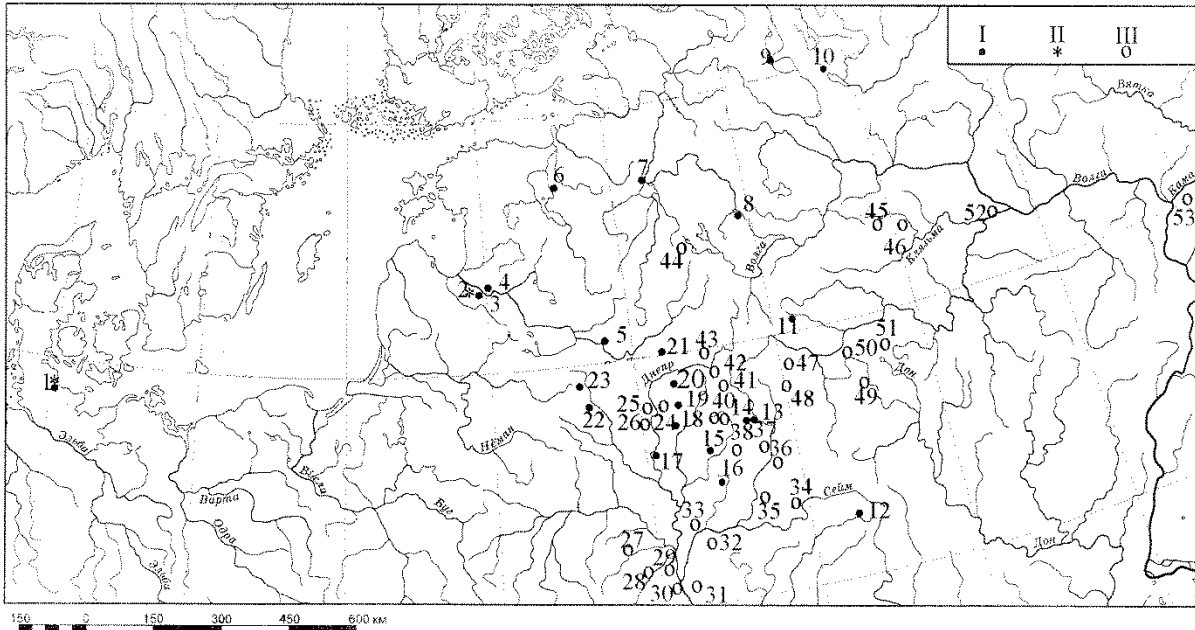
У сувязі з магчымымі адносінамі падвесак да саярнага культу варта згадаць, што ў кургане 139 могільніка Борча, акрамя падвескі, патрапіліся яшчэ шыфернае праселка з графіці ў выглядзе свастыкі і донца пасудзіны з кляймом у выглядзе свастыкі з падоўжанымі лініямі. Агульнавядома, што свастыка з'яўлялася саярным сімвалам. Улічваючы гібрыдны славяна-балцкі характар пахаванняў з такімі падвескамі, поўнае вырашэнне семантыкі выяў на іх

Мал. 9. Падвеска з могільніка Огрэсгала Чабас у Латвіі (паводле Р. Спіргіса)

Fig. 9. The pendant from Ogresgala Čabas burial in Latvia (according to R. Spigis)

магчымае шляхам аналізу звестак як славянскай, так і балцкай міфалогіі. Але можна быць упэўненым, што сімволіка падвесак звязана з іерархічнай будовай календара, які меў сямідзённы тыдзень і год з 52 тыдняў, г. зн. быў сонечным.

Мал. 10. Карта арэалу распаўсюджвання падвесак з выявай галавы тура (I – знаходкі падвесак пры раскопках, II – знаходка формачкі для ліцця, III – выпадковыя знаходкі паводле звестак у Інтэрнэце): 1 – Хедэбю (Германія); 2 – Даугмале; 3 – Норуны; 4 – Огрэсгала Чабас; 5 – Полацк; 6 – Залахтоўе; 7 – Вялікі Ноўгарад; 8 – Фёдава; 9 – Нікольскае III; 10 – Няфедзьева; 11 – Крыўскае III; 12 – Гочава; 13 – Борча; 14 – Пекліна; 15 – Улазавічы; 16 – Міцькаўка; 17 – Гадзілавічы; 18 – Петухоўка; 19 – Палоскі; 20 – Буянава; 21 – Навасёлкі; 22 – Сыч; 23 – Янушкавічы; 24–26 – Магілёўскі раён Магілёўскай вобл.; 27 – Жытомірская вобл.; 29 – Барадзянскі р-н, Кіеўская вобл.; 30 – Кіеўская вобл.; 31 – Барыспаль, Кіеўская вобл.; 32 – Нежын, Чарнігаўская вобл.; 33 – Чарнігаўская вобл.; 34 – Курская вобл., р. Сейм; 35 – Курская вобл.; 36 – Бранская вобл.; 37 – Бранская вобл.; 38 – Старадубскі р-н, Бранская вобл.; 39 – Ершыцкі р-н, Смаленская вобл. (ур. Новыя Стаянічы); 40 – Шумяцкі р-н, Смаленская вобл.; 41 – Чырвонае, Манастыршчынскі р-н, Смаленская вобл.; 42 – Герчыкі, Смаленскі р-н; 43 – Смаленская вобл.; 44 – Цвярская вобл.; 45 – Пераслаўскі р-н, Яраслаўская вобл.; 46 – Гаўрылава-Пасадскі р-н, Іванаўская вобл.; 47 – Бабынінскі р-н, Калужская вобл.; 48 – Мяшчоўскі р-н, Калужская вобл.; 49 – Калужская вобл.; 50 – Алексінскі р-н, Тульская вобл.; 51 – Яснагорскі р-н, Тульская вобл.; 52 – Ніжагародская вобл.; 53 – Чыстопаальскі р-н, Рэспубліка Татарстан

Fig. 10. The map of the distribution area of pendants with the image of aurochs' head (I – finds of pendants during excavations, II – finding of molds for casting, III – random finds according to the Internet): 1 – Hedeby (Germany); 2 – Daugmale; 3 – Noriņi; 4 – Ogresgala Čabas; 5 – Polack; 6 – Zalakhtovie; 7 – Veliky Novgorod; 8 – Fyodovo; 9 – Nikolskoye III; 10 – Nefedyevo; 11 – Krivskoye III; 12 – Gochevo; 13 – Borchka; 14 – Peklino; 15 – Vlazovichy; 16 – Mitkovka; 17 – Hadziłavičy; 18 – Pietuchoŭka; 19 – Paloski; 20 – Buyanovo; 21 – Navasiołki; 22 – Sych; 23 – Januškavičy; 24–26 – Mahiloŭ district, Mahiloŭ region; 27 – Zhytomyr region; 29 – Borodyanka district, Kyiv region; 30 – Kyiv region; 31 – Boryspil, Kyiv region; 32 – Nizhyn, Chernihiv region; 33 – Chernihiv region; 34 – Kursk region, Seym river; 35 – Kursk region; 36 – Bryansk region; 37 – Bryansk region; 38 – Starodub district, Bryansk region; 39 – Yershichi district, Smolensk region (Novyye Stoyanichi); 40 – Shumyachi district, Smolensk region; 41 – Chervonoye, Monastyrshchina district, Smolensk region; 42 – Gerchiki village, Smolensk district; 43 – Smolensk region; 44 – Tver region; 45 – Pereslavl district, Yaroslavl region; 46 – Gavrilovo-Posadsky district, Ivanovo region; 47 – Babynino district, Kaluga region; 48 – Meshchovsk district, Kaluga region; 49 – Kaluga region; 50 – Aleksin district, Tula region; 51 – Yasnogorsk district, Tula region; 52 – Nizhny Novgorod region; 53 – Chistopol district, Republic of Tatarstan

Акрамя падвесак з выявай галавы тура, выяўленых пры раскопках курганоў і паселішчаў, досыць значная колькасць такіх рэчаў з'ўляецца выпадковымі знаходкамі, звесткі пра якіх вядомыя з публікацый на Інтэрнэт-парталах Domongol і «Наша спадчына», а таксама на некаторых іншых сайтах. Часта канкрэтнае месца знаходак такіх падвесак не ўказваецца, або падаецца вельмі прыблізна (тыпу: «знойдзена ў Беларусі» ці «знойдзена ва Украіне», або ўказваецца толькі вобласць). В. Коршун, адна з кніг якога прысвечана падвескам з зааморфнымі выявамі X–XIV ст., налічыў 36 такіх выпадковых знаходак падвесак з выявай галавы быка, большую частку з іх удалося картаграфавачь [Коршун, 2013, с. 131–140]. Дадаткова яшчэ некалькі выпадковых знаходак падвесак (паводле паведамленняў Інтэрнэту) было ўлічана намі, што дазволіла адзначыць на карце ў суме 29 пунктаў (мал. 10). Тэрытарыяльна яны размяшчаюцца, як і знойдзеныя пры раскопках помнікаў, пераважна ў Верхнім Падняпроўі, але на поўдні дасягаючы Кіева, ёсць яшчэ ў басейне Акі, а самая ўсходняя знаходка зафіксавана недалёка ад упадзення Камы ў Волгу.

Такім чынам, вывучэнне падвесак з выявай галавы тура дазваляе зрабіць шэраг высноў. Такія падвескі найбольш канцэнтруюцца ў арэале радзімічаў, часткова крывічоў, але вядомыя таксама ў Цэнтральнай Беларусі, у нізоўях Заходняй Дзвіны, на Смаленшчыне, у былых Пскоўскай і Наўгародскай землях. Падвескі датуюцца, як правіла, XI ст. (магчыма іхняе з'яўленне нават у другой палове X ст.), а найбольш познія адносяцца да XII ст. Паводле матэрыялаў пахаванняў, па палавай прыналежнасці пахаваныя з такімі падвескамі былі жанчынамі. Падвескі сустракаюцца на помніках, якія характарызуюцца змяшанымі славяна-балцкімі рысамі. У асяроддзі прыбалтыйска-фінскіх плямёнаў пахаванні з падвескамі, як правіла, таксама маюць сляды прысутнасці славянскіх і балцкіх элементаў. Выявы на іх адлюстроўваюць іерархічную будову гадавога календара, які быў сонечным і складаўся з 52 сямідзённых тыдняў.

Падсумоўваючы вынікі даследавання, можна канстатаваць, што культ тура ў першабытны час і ў раннім сярэднявеччы прасочваецца ў розных сферах жыцця тагачасных славянаў і балтаў: ад слядоў у мікратапаніміі і назвах паселішчаў да фальклору, абрадаў каляндарнага цыклу і язычніцкай міфалогіі. Раннесярэднявечныя аўтары паведамляюць пра прынясенне быкоў у ахвяру богу навалініцы і выкарыстанне турыных рагоў як прыналежнасці язычніцкіх храмаў. Чарапы тура як рэшткі будаўнічай ахвяры знаходзяць пад кутамі раннесярэднявечных славянскіх жылтаў у гарадах. Матыў палявання на тура ляжыць у аснове зафіксаваных у летапісах паданняў пра заснаванне Гедымінам горада Вільні і стварэнне ваяводам Драгашам Малдаўскай дзяржавы. У шэрагу выпадкаў выява галавы тура выкарыстаная сярэднявечнай геральдыкай у якасці гербаў гарадоў, рэгіёнаў і феадальных княстваў. Пячны стоўб у хаце, які увасабляў сабой Сусветнае дрэва, меў назву «тур» (ён жа «конь» і «князь»), а ва ўкраінскай вясельнай абраднасці малады і маладая называюцца турам і турыцаю. Звяртае на сябе ўвагу тое, што нягледзячы на канчатковае знікненне тура ў Еўропе амаль 4 стагоддзі таму назад, памяць пра яго ў фальклору ўсё ж захавалася, у той час як другая разнавіднасць дзікага быка – зубр (што і цяпер жыве ў Беларусі і суседніх краінах) у фальклору (прынамсі беларускім) практычна не згадваецца. Яшчэ ў познім перадрымскім перыядзе, а потым у перыядзе рымскіх уплываў у пахаваннях Цэнтральнай і Паўночнай Еўропы распаўсюдзілася традыцыя класці рогі для піцця ў металічных аправах (выкарыстоўваліся рогі тура, а часам іх сурагаты). Найбольш доўга гэты звычай захаваўся ў насельніцтва Скандынавіі, адкуль вікінгамі быў занесены на тэрыторыю Кіеўскай Русі. У XI (магчыма, яшчэ з другой паловы X) – XII ст. у Верхнім Падняпроўі (асабліва Пасожжы) і часткова Падзвінні і Наўгародскай зямлі атрымалі распаўсюджанне круглыя металічныя падвескі з выявай галавы тура, якія служылі каляндарна-астранамічнымі сімваламі, а ў некропалях клаліся ў пахаванні жанчын.

ЛІТАРАТУРА

- Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древних актов. (1898). *Инвентари и разграничительные акты, XXV*, Вильно. 632 с.
- Адам Бременский, Гельмольд из Босау, Арнольд Любекский. (2011). *Славянские хроники*. И. А. Настенко (ред.), И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской (перевод). Москва: СПСЛ, Русская панорама. 584 с.
- Альбедиль, М. Ф. (1993). Протоиндийское «колесо времени». Н. Л. Жуковская, С. Я. Серов (ред.), *Календарь в культуре народов мира*. Российская Академия наук. Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Москва: Наука, Издательская фирма «Восточная литература», 70–101.
- Альбедиль, М. Ф. (2009). Бык: символика образа в традиционной индийской культуре. М. А. Родионов (ред.). *Азиатский бестиарий: Образы животных в традициях Южной, Юго-западной и Центральной Азии: сборник научных статей*. Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. Санкт-Петербург: Кунсткамера: МАЭ РАНБ, 29–47.
- Аникиевич, К. Т. (1907). *Сенненский уезд Могилевской губернии. Опыт описания в географическом, бытовом, промышленном и статистическом отношениях, с картою уезда, схемою двух озер и рисунками в тексте*. Издание Могилевского Губернского статистического комитета. Могилев. 148 с.
- Антонович, В. Б. (1900). *Археологическая карта Волынской губернии*. Москва: Типография Г. Лисснера и А. Гешеля. 126 с.
- Байбурин, А. К. (1983). *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*. К. В. Чистов (ред.). Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 188 с.
- Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. (1984). *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, II. 1328 с.
- Ганцкая, О. А., Грацианская, Н. Н., Токарев, С. А. (1973). *Западные славяне*. С. А. Токарев (ред.). *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. XIX – начало XX в. Зимние праздники*. Москва: Наука, 204–234.
- Герберштейн, С. (2008). *Записки о Московии*. А. Л. Хорошкевич (ред.). Памятники исторической мысли. Т. I. Латинский и немецкий тексты, русские переводы с латинского А. И. Малеина и А. В. Назаренко, с ранненововерхненемецкого А. В. Назаренко. Москва. 776 с.
- Голубева, Л. А. (1997). Амулеты. Г. А. Колчин, Т. И. Макарова (ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, 153–165.
- Голубович, В., Голубович, Е. (1945). *Кривой город – Вильно. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР, XI*, Москва; Ленинград, 114–125.
- Горбаненко, С. А. (2020). Давні слов'яні: домобудування і закладна жертва. А. М. Обломский (ред.). *История вещей – история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина. Серия научных публикаций «Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей», 20*, Москва: ИА РАН, 196–206.
- Гошкевич, И. И. (1905). *Виленская губерния. Полный список населенных мест со статистическими данными о каждом поселении, составленный по официальным сведениям И. И. Гошкевичем*. Вильна. 341 с.
- Гурьянов, В. Н. (2004). К вопросу о подвесках с изображением головы быка. Е. И. Прокофьев (ред.). *Деснинские древности (выпуск). Материалы межгосударственной научной конференции “История и археология Подесенья”, посвященной памяти брянского археолога и краеведа, Заслуженного работника культуры РСФСР Федора Михайловича Заверняева (28.II.1919–18.VI.1994), III*, Брянск, 146–154.
- Даль, В. И. (1909). *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля*. (ред. И. А. Бодуэна де-Куртене). Третье издание. 4. Санкт-Петербург; Москва: Издание Т-ва М. О. Вольфа. 1619 с.
- Далэнга-Хадакоўскі, З. (2007). *Выбранае*. Л. Малаш (уклад.). Беларускі кнігазбор: Серыя 2. Гісторыка-літаратурныя помнікі. Мінск: Кнігазбор. 448 с.
- Даўгудзіс, В. (2006). *Новыя дадзеныя пра мінулае віленскай Лысай (Трохкрыжовай) Гары*. В. Даўгудзіс (ред.). *Гістарычна-археалагічны зборнік, 21*, Мінск: Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 95–108.

Донесение о первых успехах путешествия в России Зорияна Долуга Ходаковского. Из Москвы 13-го липца 1822. (1844). М. Погодин (ред.). *Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей Российских*, 7, Москва, 1–378.

Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. (1976). Я. Н. Щапов (уклад.). Л. В. Черепнин (ред.). Москва: Наука. 240 с.

Загадкі. (1972). А. С. Фядосік (ред.). Акадэмія навук БССР, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Навука і тэхніка. 448 с.

Загадки русского народа. (1995). *Сборник загадок, вопросов, притч и задач*. Д. Садовников (сост.). Москва: Современный писатель. 400 с.

Зайкоўскі, Э. М. (1989). *Справаздача пра палявыя археалагічныя даследваньні ў 1989 годзе*. Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі. Воп. 1. Арх. № 1198.

Зайкоўскі, Э. М. (1991). *Справаздача пра палявыя археалагічныя даследваньні ў 1991 годзе*. Цэнтральны навуковы архіў НАН Беларусі. Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі. Воп. 1. Арх. № 1355.

Зайкоўскі, Э. (1998). Астральная і каляндарная сімволіка на некаторых археалагічных знаходках Беларусі. А. А. Мяцельскі (ред.). *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 13, Інстытут гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі, Мінск, 125–130.

Зайкоўскі, Э. (1998а). Бык у язычніцкіх вераваннях на тэрыторыі Беларусі. В. В. Седов (ред.). *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии. Общество, экономика, культура и искусство славян*, 4, Москва: Эдиториал УРСС, 349–355.

Зайкоўскі, Э. М. (2007). Яшчэ раз да пытання пра падвескі з выявай галавы буйной рагатай жывёлы. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 23, Мінск: ДНУ Інстытут гісторыі НАН Беларусі, 167–177.

Иванов, В. В., Топоров, В. Н. (1974). *Исследования в области славянских древностей. Лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов*. Москва: Наука. 341 с.

Ипатіевская л’бтопись. (1843). *Полное собрание русских л’бтописей, изданное по высочайшему повел’нію Археографическою комиссією*, 2, Санкт-Петербург. 377 с.

Карнап-Борнхайм, К., Хильберг, Ф., Кальмринг, С., Шульце, Й. (2010). Хедебю, поселение и порт: старые материалы и новейшие исследования. *Российская археология*, 1, 53–63.

Киткаускас, К. Н. (1980). *Комплекс зданий Вильнюсского Нижнего замка (Исследования и вопросы охраны)*. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата архитектуры: 18.00.01. ЦНИИ теории и истории архитектуры. Москва. 19 с.

Корзухина, Г. Ф. (2017). Турьи рога черниговских курганов. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова (ред.). *В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН, XLVIII*, Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО Невская Книжная Типография, 620–634.

Коршун, В. Е. (2013). Языческие привески древней Руси X–XIV веков. III. Привески с зооморфными изображениями. А. К. Станюковича (ред.). Москва. 160 с.

Лакіза, В. Л. (2008). Старажытнасці позняга неаліту і ранняга перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння. Мінск: Беларуская навука. 343 с.

Ластоўскі, В. (1924). *Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік*. Коўна: Выданьне Міністэрства Беларускіх Спраў ў Літве. 832 с.

Легенды і паданні (1983). А. С. Фядосік (ред.). Беларуская народная творчасць. АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Навука і тэхніка. 544 с.

Липец, Р. С. (1972). Образ древнего тура и отголоски его культа в былинах. Б. Н. Путилов, Б. Н. Соколова (ред.). *Славянский фольклор*. АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Москва: Наука, 82–109.

Лисанка, А. (1984). Раскопки на горе Гедимины в Вильнюсе. Б. А. Рыбаков (ред.). *Археологические открытия 1982 года*. Москва: Наука. 385 с.

Лухтан, А., Ушинскас, В. (1988). К проблеме становления Литовской земли в свете археологических данных. Л. Д. Поболь, А. З. Таутовичюс (ред.). *Древности Литвы и Белоруссии*. Вильнюс: Мокслас, 89–104.

- Медведев, А. М. (2011). *Верхнее Понеманье в железном веке и раннем средневековье*. Национальная академия наук Беларуси, Институт истории. Минск: Беларуская навука, 350 с.
- Пастух, Н. (1999). Семантика міфологеми тур–бик. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 27, 49–59.
- Паэзія беларускага земляробчага календара* (1992). А. С. Фядосік (рэд.). Беларус нар. Творчасць. АН БССР. Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору. Мінск: Навука і тэхніка. 613 с.
- Полное собрание русских летописей*. (1975). Н. Н. Улащик (ред.). Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. 38, Москва: Наука. 253 с.
- Полное собрание русских летописей*. (1980). Н. Н. Улащик (ред.). Летописи белорусско-литовские. 35, Москва: Наука. 305 с.
- Ригведа*. (1989). Мандалы I–IV. П. А. Гринцер (ред.). Москва: Наука. 767 с.
- Рыбаков, Б. А. (1981). *Язычество древних славян*. Москва: Наука. 606 с.
- Рыбаков, Б. А. (1987). *Язычество Древней Руси*. Москва: Наука. 783 с.
- Саксон Грамматик (2017). *Деяния данов*. В 2-х томах (16 книгах). И. А. Настенко (ред.). А. Досаев (перевод). 2, Москва: SPSL Русская панорама. 616 с.
- Свод древнейших письменных известий о славянах. (I–VI вв.)*. (1991). Л. А. Гиндин, Г. Г. Литаврин (ред.). К XVIII Международному конгрессу византистов. Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы. 471 с.
- Села и поселки Чернухинского района* (2021). [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://our-travels.info/ost/Goroda/Ukraine/Poltava/Cher-NP.php>. Дата доступу: 29.03.2021.
- Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв.* (1976). В. И. Буганов (ред.). Академия наук СССР, Институт истории СССР. Москва: Наука. 152 с.
- Списки жертв. Жертвы политического террора в СССР* (2021). Электронны рэсурс: <https://lists.memo.ru/d30/f19.htm>. Дата доступу: 12.03.2021 г.
- Спицын, А. А. (1896). Вещи из раскопок П. М. Еременко в курганах Новозыбковского и Суражского уездов. *Записки императорского Русского археологического общества*. Выпуски первый и второй. Новая серия. Труды отделения русской и славянской археологии. Книга первая. VIII, Санкт-Петербург, 95–102.
- Спрогис, И. Я. (1888). Географический словарь древней Жомойтской земли XVI столетия, составленный в 40 актовом книгам Россиенского земского суда архивариусом Виленского центрального архива древних актов книг – губерний Виленской, Ковенской, Гродненской и Минской И. Я. Спрогисом. Вильна. 363 с.
- Сумцов, Н. Ф. (1887, январь). Тур в народной словесности. *Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Год шестой, XVII*, 65–90.
- Тацит Корнелий. (1959). *Сочинения в двух томах. Анналы. Малые произведения*. А. С. Бобович, Я. М. Боровский, М. Е. Сергеев (составители). I. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 433 с.
- Урочище «Турова могила» (2021). *Вікіпедія* [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Дата доступу: 27.03.2021 г.
- Успенский, Ф. Б. (2021). *Варяжский след в церковной истории домонгольской Руси. Турова божница, 1*. [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: https://www.youtube.com/watch?v=5hE_Ih88fZI. Дата доступу: 8.04.2021 г.
- Хвошинская, Н. В. (2000). Об этнической атрибуции подвесок с изображением головы быка. *Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. Доклады Международного научного симпозиума по вопросам археологии и истории 11–14 мая 1999 г. Пушкинские Горы*. А. Н. Кирпичников, Е. Н. Носов, А. И. Сакса (ред.). Санкт-Петербург: ИПК Вести. 246–253.
- Цалкин, В. И. (1970). Древнейшие домашние животные Восточной Европы. А. А. Формозов (ред.). Москва: Наука. 280 с.
- Цемушаў, В. М. (2014). *На ўсходняй мяжы Вялікага Княства Літоўскага (сярэдня XIV – першая палова XVI ст.)*. В. Ф. Голубеў (рэд.). Н. Бакшанская, М. Мартысевіч, С. Цемушаў (пераклад). Смаленск: Інбелкульт. 464 с.

- Цітоў, А. (1998). *Геральдыка Беларускіх месцаў*. А. П. Бажэнаў (ред.). Мінск: Полымя. 287 с.
- Щеглова, О. А. (2017). Стаття Г. Ф. Корзухиной «Турьи рога черниговских курганов»: замечания к публикации архивного текста. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова (ред.). *В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН, Т. XLVIII*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО Невская Книжная Типография, 615–620.
- Элиаде, М. (1999). *Избранные сочинения. Очерки сравнительного религиоведения*. В. Я. Петрухин (перев., ред.). Москва: Научно-издательский центр Ладомир. 488 с.
- Элиаде, М. (2002). *История веры и религиозных идей*. В 3 т. От Гаутамы Будды до триумфа христианства. 2. Москва: Критерион. 512 с.
- Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. (2017). І. І. Лучыц-Федарэц, Г. А. Цыхун, Н. С. Шакун (уклад.). Г. А. Цыхун (рэд.). 14. Мінск: Беларуская навука. 334 с.
- Andrzejowski, J. (1991). Okucia rogów do picia młodszego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i Północnej. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 6, Warszawa, 7–121.
- Brūzis, R., Spirģis, R. (2009). The Ogresgala Čabas cemetery and Horse sacrifice. *Archaeologia Baltica* 11. *The Horse and Man in European Antiquity. (Woldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Klaipėda: Klaipėda University Press, 283–294.
- Dzieduszycki, W., Kupczyk, M. (1993). *Gopło. Przyroda i człowiek*. Poznań: PAN, Instytut Archeologii i Etnologii. 178 s.
- Labuda, G. (1999). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych. Poznańskie Towarzystwo przyjaciół nauk-Wznowienia*, 5, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa przyjaciół nauk & Wydawnictwo Sorus. 275 s.
- Mapa. Turza Góra, Turza Góra na mapie Targeo. (2021). [Электронны рсурс]. Рэжым доступу: <https://mapa.targeo.pl/turza-gora/miasta>. Дата доступу: 31.03.2021 г.
- Powiat leżajski (2021). [Электронны рэсурс]. Рэжым доступу: <https://peakvisor.com/adm/powiat-lezajski.html>. Дата доступу: 30.03.2021 г.
- Radiņš, A. (1994). Daugmales pilskaļnā atrastā 12. gs. bronzas lejamveidne. *Archeologija un etnografija*, 17, Rīga, 92–96.
- Simniškytė, A. (1998). Geriamieji ragai Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, Skiriama Prano Kulikausko 85-mečio jubiliejui, 15, Vilnius, 185–245.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. (1892). B. Chlebowskiej (red.). XII, Warszawa. 960 s.
- Strykowski, M. (1846). *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Wydanie nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań. I. Warszawa. 392 s.
- Tautavičius, A. (1960). Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje 1959 m. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A/2(9), 43–66.
- Tautavičius, A. (1961). Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje 1960 m. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A/2(11), 103–124.
- Vaitkevičius, V. (2006). *Senosios Lietuvos švenvietės: Aukštaitija*. Lietuvos istorijos institutas. Vilnius: Diemedžio leidykla. 784 p.
- Vaitkevičius, V. (2007). Interpreting Taurapilis Prehistoric Site: a Landscape Revealing the Power. A. Bliujienė (Ed.) *Archaeologia Baltica* 8. (In memoriam Vytautas Kazakevičius). Klaipėda: University Press, 155–159.
- Wawrzeniuk, J. (2016). *Magia ochronna Słowian we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. 517 s.

REFERENCES

Akty` izdavaemy`e Vilenskoyu kommissieyu dlya razbora drevnix aktov. (1898). *Inventari i razgranichitel`ny`e akty`*, XXV, Vil`no. 632 p. (in Old Belarusian).

- Adam Bremenskiy, Gel'mol'd iz Bosau, & Arnol'd Lyubekskij. (2011). *Slavyanskije xroniki*. I. A. Nastenka (Ed.). I. V. D'yakonova, L. V. Razumovskoy (Trans.). Moskva: SPSL, Russkaya panorama. 584 p.
- Al'bedil', M. F. (1993). Protoindijskoe «koleso vremeni». N. L. Zhukovskaya, S. Ya. Serov (Ed.), *Kalendar' v kul'ture narodov mira*. Rossijskaya Akademiya nauk. Institut e'tnologii i antropologii im. N. N. Mikluxe-Maklaya, Moskva: Nauka, Izdatel'skaya firma Vostochnaya literatura, 70–101. (in Russian).
- Al'bedil', M. F. (2009). By'k: simbolika obraza v tradicijnoj indijskoj kul'ture. M. A. Rodionov (Ed.). *Aziatskij bestiarij: Obrazy' zhivotny'x v tradicijax Yuzhnoj, Yugo-zapadnoj i Czentral'noj Azii: sbornik nauchny'x statej*. Muzej antropologii i e'tnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. Sankt-Peterburg: Kunstkamera: MAE' RANB, 29–47 (in Russian).
- Anikievich, K. T. (1907). *Sennenskiy uezd Mogilevskoj gubernii. Opy't opisaniya v geograficheskom, by'tovom, promy'shennom i statisticheskom otnosheniyax, s kartoyu uezda, sxemoyu dvux ozer i risunkami v tekste*. Izdanie Mogilevskogo Gubernskogo statisticheskogo komiteta. Mogilev. 148 p. (in Russian).
- Antonovich, V. B. (1900). *Arxeologicheskaya karta Voly'nskoj gubernii*. Moskva: Tipografiya G. Lissnera i A. Geshelya. 126 p. (in Russian).
- Bajburin, A. K. (1983). *Zhilishhe v obryadax i predstavleniyax vostochny'x slavyan*. K. V. Chistov (Ed.). Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie. 188 p. (in Russian).
- Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (1984). *Indoevropskij yazy'k i indoevropczy'. Rekonstrukciya i istoriko-tipologicheskij analiz prayazy'ka i protokul'tury'*. Tbilisi: Izdatel'stvo Tbilisskogo universiteta, II, 1328 p. (in Russian).
- Ganczkaya, O. A., Graczianskaya, N. N., & Tokarev, S. A. (1973). Zapadny'e slavyane. S. A. Tokarev (Ed.). *Kalendarny'e oby'chai i obryady' v stranax zarubezhnoj Evropy'. XIX – nachalo XX v. Zimnie prazdniki*. Moskva: Nauka, 204–234 (in Russian).
- Gerbershtejn, S. (2008). *Zapiski o Moskovii*. A. L. Xoroshkevich (Ed.). Pamyatniki istoricheskoy my'sli. T. I. Latinskij i nemeczkij teksty', russkie perevody' s latinskogo A. I. Maleina i A. V. Nazarenko, s rannenovoverxnenemeczkogo A. V. Nazarenko. Moskva, 776 p. (in Russian).
- Golubeva, L. A. (1997). Amulety'. G. A. Kolchin, & T. I. Makarova (Eds.). *Drevnyaya Rus'. By't i kul'tura*. Moskva: Nauka, 153–165 (in Russian).
- Golubovich, V., & Golubovich, E. (1945). Krivoj gorod – Vil'no. *Kratkie soobshheniya o dokladax i polevy'x issledovaniyax Instituta istorii material'noj kul'tury' AN SSSR, XI*, Moskva–Leningrad, 114–125 (in Russian).
- Gorbanenko, S. A. (2020). *Davni slov'anyi: domobuduvannya i zakladna zhertva*. A. M. Oblomskij (Ed.). *Istoriya veshhej–istoriya i veshhi. K 60-letnemu yubileyu I. O. Gavrituxina*. Seriya nauchny'x publikacij «Ranneslavyanskij mir. Arxeologiya slavyan i ix sosedej», 20, Moskva: IA RAN, 196–206 (in Ukrainian).
- Goshkevich, I. I. (1905). *Vilenskaya guberniya. Polny'j spisok naselenny'x mest so statisticheskimi dannymi o kazhdom poselenii, sostavlenny'j po oficzial'ny'm svedeniyam I. I. Goshkevichem*. Vil'na. 341 p. (in Russian).
- Gur'yanov, V. N. (2004). K voprosu o podveskax s izobrazheniem golovy' by'ka. E. I. Prokof'ev (Ed.). *Desninskie drevnosti (vy'pusk). Materialy' mezhdgosudarstvennoj nauchnoj konferenczii “Istoriya i arxeologiya Podesen'ya”, posvyashhennoj pamyati bryanskogo arxeologa i kraevedy, Zasluzhennogo rabotnika kul'tury' RSFSR Fedora Mixajlovicha Zavernyaeva (28.II.1919–18.VI.1994), III*, Bryansk, 146–154 (in Russian).
- Dal', V. I. (1909). *Tolkovy'j slovar' zhivogo velikoruskogo yazy'ka Vladimira Dal'a*. I. A. Bodue'na de-Kurtene (Ed.). 3rd ed., 4, Sankt-Peterburg – Moskva: Izdanie T-va M. O. Vol'fa. 1619 p. (in Russian).
- Dale'nga-Xadakoŭski, Z. (2007). *Vy'branae*. L. Malash (Comp.). Belaruski knigazbor: Sery'ya 2. Gistory'ka-litaraturny'ya pomniki. Minsk: Knigazbor. 448 p. (in Belarusian).
- Daŭgudzis, V. (2006). Novyya dadzenyya pra minulae vilenskaj Lysaj (Trohkryzhovaj) Gary. A. Kalechyc (Red.). *Gistarychna-arhealagichny zbornik, 21*. Minsk: Instytut gistoryi NAN Belarusi, 95–108 (in Belarusian).
- Donesenie o pervy'x uspekax puteshestviya v Rossii Zoriyana Doluga Xodakovskogo. Iz Moskvy' 13-go lipca 1822. (1844). M. Pogodin (Ed.). *Russkij istoricheskij sbornik, izdavaemy'j Obshhestvom istorii i drevnostej Rossijskix, 7*, Moskva, 1–378 (in Russian).

- Drevnerusskie knyazheskie ustavy' XI–XV vv.* (1976). Ya. N. Shhapov (Comp.). L. V. Cherepnin (Ed.). Moskva: Nauka. 240 p. (in Russian).
- Zagadki.* (1972). A. S. Fyadosik (Ed.). Akade'miya navuk BSSR, Insty'tut mastactvaznaŭstva, e'tnagrafii i fal'kloru. Minsk: Navuka i te'xnika. 448 p. (in Belarusian).
- Zagadki ruskogo naroda.* (1995). *Sbornik zagadok, voprosov, pritch i zadach.* D. Sadovnikov (Comp.). Moskva: Sovremenny'j pisatel'. 400 p. (in Russian).
- Zajkoŭski, E. M. (1989). *Spravazdacha pra palyavyya arhealagichnyya dasledvanni ŭ 1989 godze.* Centralny navukovy arhiŭ NAN Belarusi. Fond arhealagichnaj navukovaj dakumentacyi. Vop. 1. Arh. № 1198 (in Belarusian).
- Zajkoŭski, E. M. (1991). *Spravazdacha pra palyavyya arhealagichnyya dasledvanni ŭ 1991 godze.* Centralny navukovy arhiŭ NAN Belarusi. Fond arhealagichnaj navukovaj dakumentacyi. Vop. 1. Arh. № 1355 (in Belarusian).
- Zajkoŭski, E. (1998). Astralnaya i kalyandarnaya simvolika na nekatoryh arhealagichnyh znahodkah Belarusi. A. A. Myacelski (Ed.). *Gistarychna-arhealagichny zbornik, 13*, Instytut gistoryi Nacyyanalnaj Akademii navuk Belarusi, Minsk, 125–130 (in Belarusian).
- Zajkoŭski, E. (1998a). Byk u yazychnickih veravannyah na terytoryi Belarusi. V. V. Sedov (Ed.). *Trudy' VI Mezhdunarodnogo Kongressa slavyanskoj arxeologii. Obshhestvo, e'konomika, kul'tura i iskusstvo slavyan*, 4, Moskva: E'ditorial URSS, 349–355 (in Belarusian).
- Zajkoŭski, E. M. (2007). Yashche raz da pytannya pra padveski z vyyavaj galavy bujnoy ragataj zhyvyoly. *Gistarychna-arhealagichny zbornik, 23*, Minsk: DNU Instytut gistoryi NAN Belarusi, 167–177. (in Belarusian).
- Ivanov, V. V., & Toporov, V. N. (1974). *Issledovaniya v oblasti slavyanskix drevnostej. Leksicheskie i frazeologicheskie voprosy' rekonstrukcii tekstov.* Moskva: Nauka, 341 p. (in Russian).
- Ipatievskaya letopis. (1843). *Polnoe sobranie russkix letopisej, izdannoe po vysochajshemu poveleniyu Arheograficheskoyu kommissieyu*, 2, Sankt–Peterburg, 377 p. (in Old Russian).
- Karnap-Bornxajm, K., Xil'berg, F., Kal'mring, S., & Shul'cze, J. (2010). Xedebuyu, poselenie i port: stary'e materialy' i novejšhie issledovaniya. *Rossijskaya arxeologiya*, 1, 53–63 (in Russian).
- Kitkauskas, K. N. (1980). *Kompleks zdaniy Vil'nyusskogo Nizhnego zamka (Issledovaniya i voprosy' oxrany')*. Avtoreferat dissertaczii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata arxitektury'.: 18.00.01. CzNII teorii i istoriiarxitektury'. Moskva. 19 p. (in Russian).
- Korzuxina, G. F. (2017). Tur'i roga chernigovskix kurganov. A. E. Musin, O. A. Shheglova (Eds.). *V kamne i bronze. Sbornik statej v chest' Anny' Peskovoj. Trudy' IIMK RAN, XLVIII*, Sankt-Peterburg: IIMK RAN, OOO Nevskaya Knizhnaya Tipografiya, 620–634 (in Russian).
- Korshun, V. E. (2013). *Yazy'cheskie priveski drevnej Rusi X–XIV vekov. III. Priveski s zoomorfnymi izobrazheniyami.* A. K. Stanyukovicha (Ed.). Moskva. 160 p. (in Russian).
- Lakiza, V. L. (2008). *Starazhytnasci poznayaga Nealitu i rannyyaga peryyadu bronzavaga veku Belaruskaga Panyamonnya.* Minsk: Belaruskaya navuka. 343 p. (in Belarusian).
- Lastoŭski, V. (1924). *Padruchny rasijska-kryŭski (belaruski) sloŭnik.* Koŭna: Vydanne Ministerstva Belaruskix Spraŭ u Litve. 832 p. (in Belarusian).
- Legendy i padanni* (1983). A. S. Fyadosik (Ed.). Belaruskaya narodnaya tvorchasc. AN BSSR, In-t mastactvaznaŭstva, etnagrafii i falkloru. Minsk: Navuka i tehnika. 544 p. (in Belarusian).
- Lipic, R. S. (1972). Obraz drevnego tura i otgoloski ego kulta v bylinah. B. N. Putilov, B. N. Sokolova (Eds.). *Slavyanskij folklor.* AN SSSR, In-t etnografii im. N. N. Mikluho-Maklaya. Moskva: Nauka, 82–109 (in Russian).
- Lisanka, A. (1984). Raskopki na gore Gediminasa v Vil'nyuse. B. A. Ry'bakov (Ed.). *Arxeologicheskie otkry'tiya 1982 goda.* Moskva: Nauka, 385 (in Russian).
- Luxtan, A., Ushinskas, V. (1988). K probleme stanovleniya Litovskoj zemli v svete arxeologicheskix dannyx. L. D. Pobol', A. Z. Tautavichyus (Eds.). *Drevnosti Litvy' i Belorussii.* Vil'nyus: Moksas, 89–104 (in Russian).
- Medvedev, A. M. (2011). *Verhnee Ponemane v zheleznom veke i rannem srednevekovye.* Nacionalnaya akademiya nauk Belarusi, Institut istorii. Minsk: Belaruskaya navuka. 350 p. (in Russian).

- Pastuh, N. (1999). Semantika mifologemi tur-bik. *Visnik Lvivskogo universitetu. Seriya filologichna*, 27, 49–59 (in Ukrainian).
- Paeziya belaruskaga zemyarobchaga kalendara* (1992). A. S. Fyadosik (Ed.). Belarus nar. Tvorchasc. AN BSSR. In-t mastactvaznaŭstva, etnagrafii i falkloru Minsk: Navuka i tehnika. 613 p. (in Belarusian).
- Polnoe sobranie russkix letopisej*. (1975). N. N. Ulashhik (Ed.). Xroniki: Litovskaya i Zhmojtskaya, i By' xovcza. Letopisi: Barkulabovskaya, Averk i Panczy' rnogo. 38, Moskva: Nauka. 253 p. (in Old Belarusian).
- Polnoe sobranie russkix letopisej*. (1980). N. N. Ulashhik (Ed.). Letopisi belorusko-litovskie. 35, Moskva: Nauka. 305 p. (in Old Belarusian).
- Rigveda*. (1989). Mandaly' I–IV. P. A. Grinczer (Ed.). Moskva: Nauka. 767 p. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1981). *Yazychestvo drevnih slavyan*. Moskva: Nauka. 606 p. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1987). *Yazychestvo drevnej Rusi*. Moskva: Nauka. 783 p. (in Russian).
- Sakson Grammatik (2017). *Deyaniya danov*. V 2-x tomax (16 knigax). I. A. Nastenka (Ed.). A. Dosaev (trans.). 2, Moskva: SPSL Russkaya panorama. 616 p.
- Svod drevnejshix pis'menny'x izvestij o slavyanax. (I–VI vv.)*. (1991). L. A. Gindin, & G. G. Litavrin (Ed.). K XVIII Mezhdunarodnomu kongressu vizantinistov. Moskva: Nauka, Glavnaya redakciya vostochnoj literatury'. 471 p. (in Russian).
- Sela i poselki Chernuhinskogo rajona* (2021). Retrived from: <https://our-travels.info/ost/Goroda/Ukraine/Poltava/Cher-NP.php>. Data dostypu: 29.03.2021 (in Ukrainian).
- Slavyano-moldavskie letopisi XV–XVI vv.* (1976). V. I. Buganov (Red.). Akademiya nauk SSSR, Institut istorii SSSR. Moskva: Nauka. 152 p. (in Russian).
- Spiski zhertv. Zhertvy politicheskogo terrora v SSSR*. (2021). Elektronny resurs: <https://lists.memo.ru/d30/f19.htm>. Ad 12.03.2021 g. (in Russian).
- Spiczy'n, A. A. (1896). Veshhi iz raskopok P. M. Eremenko v kurganax Novozy'bkovskogo i Surazhskogo uezdov. *Zapiski imperatorskogo Russkogo arxeologicheskogo obshhestva*. Vy'puski pervy'j i vtoroj. Novaya seriya. Trudy' otdeleniya russkoj i slavyanskoj arxeologii. Kniga pervaya. VIII, Sankt-Peterburg, 95–102 (in Russian).
- Sprogis, I. Ya. (1888). Geograficheskij slovar' drevnej Zhomojtskoj zemli XVI stoletiya, sostavleny'j v 40 aktovy'm knigam Rossienskogo zemskogo suda arxivariusom Vilenskogo czentral'nogo arxiva drevnix aktovy'x knig – gubernij Vilenskoj, Kovenskoj, Grodnenskoj i Minskoj I Ya. Sprogisom. Vil'na. 363 p. (in Russian).
- Sumczov, N. F. (1887, yanvar'). Tur v narodnoj slovesnosti. *Kievskaya starina. Ezhemesyachny'j istoricheskij zhurnal*. God shestoj, XVII, 65–90 (in Russian).
- Taczit Kornelij. (1959). *Sochineniya v dvux tomax. Annaly'*. Maly'e proizvedeniya. A. S. Bobovich, Ya. M. Borovskij, & M. E. Sergeenko (Comps.). I. Leningrad: Nauka, Leningradskoe otdelenie. 433 p. (in Russian).
- Urochishe «Turova mogila»* (2021). Retrived from: <https://uk.wikipedia.org/wiki>. Data dostupu: 27.03.2021 (in Ukrainian).
- Uspenskij, F. B. (2021). *Varyazhskij sled v cerkovnoj istorii domongolskoj Rusi. 1. Turova bozhnica*. Retrived from: https://www.youtube.com/watch?v=5hE_Ih88fZI. Data dostupu: 8.04.2021 (in Russian).
- Xvoshhinskaya, N. V. (2000). Ob e'tnicheskoy atribuczii podvesok s izobrazheniem golovy' by'ka. Slavyane, finno-ugry', skandinav', volzhskie bulgary'. *Doklady' Mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma po voprosam arxeologii i istorii 11–14 maya 1999 g. Pushkinskie Gory'*. A. N. Kirpichnikov, E. N. Nosov, & A. I. Saksa (Eds.). Sankt-Peterburg: IPK Vesti, 246–253 (in Russian).
- Czalkin, V. I. (1970). *Drevnejshie domashnie zhivotny'e Vostochnoj Evropy'*. A. A. Formozov (Ed.). Moskva: Nauka. 280 p. (in Russian).
- Cemushaŭ, V. M. (2014). *Na ūshodnyaj myazhy Vyalikaga Knyastva Litoŭ skaga (syaredzina XIV – pershaya palova XVI st.)*. V. F. Golubeŭ (Ed.). N. Bakshanskaya, M. Martysevich, & S. Cemushaŭ (Trans.). Smalensk: Inbelkult. 464 p. (in Belarusian).
- Citoŭ, A. (1998). *Geraldya Belaruskich mestaŭ*. A. P. Bazhenau (Ed.). Minsk: Polymya. 287 p. (in Belarusian).

- Shheglova, O. A. (2017). Stat'ya G. F. Korzuxinoy «Tur'i roga chernigovskix kurganov»: zamechaniya k publikaczii arxivnogo teksta. A. E. Musin, O. A. Shheglova (Ed.). *V kamne i bronze. Sbornik statej v chest' Anny' Peskovoj. Trudy' IIMK RAN, T. XLVIII*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, OOO Nevskaya Knizhnaya Tipografiya, 615–620 (in Russian).
- E'liade, M. (1999). *Izbranny'e sochineniya. Oчерки sravnitel'nogo religiovedeniya*. V. Ya. Petruhin (Trans., ed.). Moskva: Nauchno-izdatel'skij cenztr Lodomir. 488 p. (in Russian).
- E'liade, M. (2002). *Istoriya very' i religiozny'x idej*. V 3 t. Ot Gautamy' Buddy' do triumfa xristianstva. 2. Moskva: Kriterion. 512 p. (in Russian).
- Etymalagichny sloŭnik belaruskaj movy*. (2017). I. I. Luchyc-Fedarec, G. A. Cyhun, N. S. Shakun (Comp.). G. A. Cyhun (Ed.). 14, Minsk: Belaruskaya navuka. 334 p. (in Belarusian).
- Andrzejowski, J. (1991). Okucia rogów do picia młodszego oresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich w Europie środkowej i Północnej. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, 6, Warszawa, 7–121 (in Polish).
- Brūzis, R., Spirģis, R. (2009). The Ogresgala Čabas cemetery and Horse sacrifice. *Archaeologia Baltica 11. The Horse and Man in European Antiquity. (Woldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Klaipėda: Klaipėda University Press, 283–294 (in English).
- Dzieduszycki, W., Kupczyk, M. (1993). *Gopło. Przyroda i człowiek*. Poznań: PAN, Instytut Archeologii i Etnologii. 178 p. (in Polish).
- Labuda, G. (1999). *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych. Poznańskie Towarzystwo przyjaciół nauk-Wznowienia*, 5, Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa przyjaciół nauk & Wydawnictwo Sorus. 275 p. (in Polish).
- Mapa. (2021). *Turza Góra, Turza Góra na mapie Targeo*. Retrived from: <https://mapa.targeo.pl/turza-gora/miasta>. Дата доступу: 31.03.2021 (in Polish).
- Powiat leżajski (2021). Retrived from: <https://peakvisor.com/adm/powiat-lezajski.html>. Дата доступу: 30.03.2021 (in Polish).
- Radiņš, A. (1994). Daugmales pilskalnā atrastā 12. gs. bronzas lejamveidne. *Archeologija un etnografija*, 17, Riga, 92–96 (in Latvian).
- Simniškytė, A. (1998). Geriamieji ragai Lietuvoje. *Lietuvos archeologija*, 15, Skiriama Prano Kulikausko 85-mečio jubiliejui. Vilnius, 185–245 (in Lithuanian).
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. (1892). B. Chlebowskiej (Ed.). XII. Warszawa. 960 p. (in Polish).
- Strykowski, M. (1846). *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Wydanie nowe, będące dokładnem powtorzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, poprzedzone wiadomością o życiu i piśmach Strykowskiego przez Mikołaja Malinowskiego, oraz rozprawą o latopiscach ruskich przez Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań. I. Warszawa. 392 p. (in Polish).
- Tautavičius, A. (1960). Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje 1959 m. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos dardai*, A/2(9), 43–66 (in Lithuanian).
- Tautavičius, A. (1961). Archeologiniai kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijaje 1960 m. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, A/2(11), 103–124. (in Lithuanian).
- Vaitkevičius, V. (2006). *Senosios Lietuvos švenvietės: Aukštaitija. Lietuvos istorijos institutas*. Vilnius: Diemedžio leidykla. 784 p. (in Lithuanian).
- Vaitkevičius, V. (2007). Interpreting Taurapilis Prehistoric Site: a Landscape Revealing the Power. A. Bliujienė (Ed.). *Archaeologia Baltica 8. (In memoriam Vytautas Kazakevičius)*. Klaipėda: University Press, 155–159.
- Wawrzyniuk, J. (2016). *Magia ochronna Słowian we wczesnym średniowieczu na ziemiach polskich*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego. 517 p. (in Polish).

Стаття: надійшла до редакції 18.03.2021
прийнята до друку 16.09.2021

THE SACRALIZATION OF AUROCHS
BY MEDIEVAL SLAVONIC AND BALTIC PEOPLE

Edvard ZAJKOŬSKI

*The National Academy of Sciences of Belarus, Center for Belarusian culture, language and literature research,
Surganova Str. 1/2, 220072 Minsk, Belarus,
e-mail: edvard_mensk@tut.by*

On the territory of Belarus as well as Ukraine, Poland, Lithuania, and western regions of Russia there are several micro-toponyms like Turaŭ Hill, Turaŭ Hillfort, Turaŭ Tomb (grave), etc. Some of them appear to be real hillforts. Near the settlement Taurapilis («the castle of aurochs») in Lithuania together with a hillfort there's also a burial mound from the end of the 5th century. Metal aurochs' horn fetters were found among other artifacts there. A recorded legend connected with Turaŭ Hill, located in Vilnia (current Vilnius), says about the formation of a town at the beginning of the 14th century by the duke Hedymin, after he killed an aurochs there on a hunt. However, according to archaeological data, the main parts of the future capital city were populated at least a few centuries earlier. There's a similar legend in Slavonic-Moldavian chronicles. It says about voivode Drahosh who in the middle of the 14th century came over the mountains hunting an aurochs, killed it on the bank of the river Moldova, returned with his people to that place, and founded a Moldavian state.

The findings of aurochs' horns with metal fetters in big burial hills in Čarnihaŭ (Black Grave), Šastavicy, Hniodava, Usc'-Rybiezhna (*The Ladaha area*) date back to the 10th century. In general, they meet analogies in Sweden and on the island of Gotland. In central and northern Europe, horns with metal frames have spread since the late La Tène period and peaked in the times of Roman influence. Then in the times of the Great migrations of people, this tradition disappears in Central Europe and remains only in Scandinavia and on the southern coast of the Baltic. In Lithuania these horns appear in the 3rd century, culminating in 5th – 6th centuries, at the end of the first millennium, and are used only in the lands of Žemajts, Zemihals, and Kurshs, surviving till the 12th century. But according to the written data, in Žemajtian wealthy and noble people used such horns as cups in the first half of the 16th century.

In burial hills in the Sozh and the upper Dnieper river basins, lowlands of the Western Dzvina, in Smalensk, former Pskou and Noŭgarad regions round metal pendants depicting a bull's head in the center with 7 figures around it and 52 granulated dots along the perimeter were found. The bull's head symbolized a calendar year, figures – several days per week, and dots – several weeks per year. The pendants were found only in women's burials, and date back to the 11th – 12th centuries. The area of accidental findings of these pendants is even wider, and the farthest finding comes from the Viking settlement Haithabu (Hedeby) in the south of Jutland. In the basic area, the pendants occur on the sites characterized by mixed Slavonic-Baltic. The image of the aurochs' head also became popular in medieval heraldry (for example, the coat-of-arms of Moldova, the Duchy of Mecklenburg, Swiss Canton of Uri, and several towns).

From Belarus to Archangelsk, there's a tradition to call a furnace post as aurochs, as it's connected with a «post» wedding rite and personifies the World Tree. In mythological terms, aurochs were considered to be one of the personifications of the God of thunderstorms, though at the same time it could be connected with fertility and solar cults.

Key words: Aurochs, Slavs, Balts, Turava Hara (Aurochs mountain), Thunder God, drinking horns with metal rim, pendants with the image of bullhead.